

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
«Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт»

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
па дысцыпліне
«ГІСТОРЫЯ ПЕРШАБЫТНАГА ГРАМАДСТВА»
для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 03 01-01 “Гісторыя”
гісторыка-філалагічнага факультэта

укладанне і агульная рэдакцыя
В.А.Емяльянчык

Наваполацк 2007

УВОДЗІНЫ

Вучэбна-метадычны комплекс па дысцыпліне «Гісторыя першабытнага грамадства» створаны на аснове базавай вучэбнай праграмы для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 03 01 «Гісторыя».

Гісторыя першабытнага грамадства вывучае самы ранні і найбольш працяглы ў гісторыі чалавецтва перыяд. Асноўная мэта дысцыпліны – раскрыццё гісторыі ўзнікнення, развіцця і распаду першабытнаабшчынных зносін.

У навуцы аб першабытным грамадстве да сёняшняга дня застаецца шэраг дыскусійных пытанняў: месца першабытнай гісторыі сярод іншых навук, яе крыніцазнаўчая база, пачатковая і апошняя мяжа эпохі, перыядызацыя і трактоўка большасці пытанняў, якія яна вывучае. Засваенне курса дазваляе азнаёміцца з тэарэтычнымі асновамі прадмета, яго праблематыкай, суадносінамі першабытнай гісторыі і сумежных навук (археалогія, этналогія), класіфікацыяй крыніц, суаднясеннем агульнагістарычнай і спецыяльных перыядызацый.

У шэраг складаных пытанняў першабытнай гісторыі ўваходзяць такія грунтоўныя праблемы сусветнай навукі, як паходжанне чалавека і станаўленне сацыяльных адносін (антрапасацыягенез), узнікненне рэлігіі, мастацтва, важнейшых формаў гаспадарчай дзейнасці – земляробства і жывёлагадоўлі, сям’і і шлюбу, станаўленне прыватнай уласнасці, класаў і дзяржавы.

Велізарная працягласць і аддаленасць названага перыяду, асаблівасці крыніц абумовілі розныя метадалагічныя і светапоглядныя падыходы да вырашэння шэрагу пытанняў першабытнай гісторыі, крытычны аналіз якіх неабходны пры вывучэнні адпаведных раздзелаў курса.

Як карыстацца ВМК

Вучэбна-метадычны комплекс складаецца з рабочай праграмы, апорнага канспекту лекцый, тэрміналагічнага слоўніка, спісу кантрольных пытанняў да лекцыйнага курсу, праверачных тэстаў, дадаткаў.

Апорны канспект лекцый – не замяняе тэкст падручніка, а служыць дапаўненнем да яго. Апорны канспект лекцый складзены такім чынам, каб сканцэнтраваць увагу студэнта на найбольш важных ідэях, тэзісах і паняццях дысцыпліны. Тэкст разбіты на сэнсавыя блокі, што павінна аблегчыць успрыняццё інфармацыі, максімальна структураваць веды, неабходныя для засваення. У зносках прыводзяцца прыклады, тлумачэнні да тэксту. Зорчак (*), пазначаны словы, якія знаходзяцца ў тэрміналагічным слоўніку.

Тэрміналагічны слоўнік утрымлівае набор тэрмінаў, абавязковых для засваення.

Кантрольныя пытанні да тэм курса і праверачныя тэсты прызначаны для самастойнай работы студэнта.

РАБОЧАЯ ПРАГРАМА
дысцыпліны "Гісторыя першабытнага грамадства"

1. МЭТЫ І ЗАДАЧЫ ДЫСЦЫПЛІНЫ

1.1. Мэта

Дысцыпліна "Гісторыя першабытнага грамадства" мае сваёй **мэтай** азнаёміць студэнтаў з прадметам гісторыі першабытнага грамадства, крыніцамі вывучэння, асноўнай праблематыкай гісторыі першабытнасці.

1.2. Задачы

- Разгледзець месца гісторыі першабытнага грамадства сярод гістарычных дысцыплін, яе адметныя рысы і значэнне;
- Азнаёміць студэнтаў з агульнай перыядызацыяй гісторыі чалавецтва;
- Асветліць асноўныя этапы антрапагенезу ў святле апошніх дасягненняў антрапалогіі і археалогіі;
- Прасачыць працэсы развіцця вытворчай дзейнасці чалавека;
- Даць уяўленне аб асноўных этапах станаўлення сацыяльных інстытутаў ў першабытным грамадстве;
- Разгледзець спецыфіку этнічных працэсаў на розных этапах першабытнай гісторыі;
- Асветліць прычыны распаду першабытнага грамадства і перадумовы ўзнікнення цывілізацый.

**Пералік дысцыплін з указаннем раздзелаў (тэм),
засваенне якіх студэнтамі неабходна для вывучэння дысцыпліны**

№ п/п	Назва дысцыпліны	Раздзелы
1	Археалогія	Каменны век Бронзавы век Жалезны век
2	Археалогія Беларусі	Каменны век на Беларусі Эпоха бронзы на Беларусі Жалезны век на Беларусі Эпоха ранняга сярэднявечча на Беларусі
3	Этналогія	Усе раздзелы
4	Гісторыя Старажытнага свету	Усе раздзелы
5	Гісторыя Беларусі	Старажытнае грамадства Ранняе сярэднявечча

2. ВІДЫ ЗАНЯТКАЎ І ФОРМЫ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Віды заняткаў і формы кантролю ведаў	Д	З
Курс	1	1
Сяместр	1	1

Лекцыі, гадзіны	36	10
Экзамен (сяместр)	1	1
Кантрольныя работы (сяместр)	-	1
Курсавая работа (сяместр/гадзіны)	-	-
Кіруемая самастойная работа (гадзіны)	-	-

3. ЛЕКЦЫЙНЫ КУРС

№ п/п	Назвы раздзелаў і тэм лекцый, іх змест	Колькасць гадзін	
		Д	З
	Раздзел 1. Гісторыя першабытнага грамадства як навуковая дысцыпліна	Д	3
1.	Прадмет, змест, задачы і значэнне гісторыі першабытнага грамадства. Даследаванне праблем антрапагенезу, гісторыі развіцця гаспадарчай дзейнасці, матэрыяльнай культуры, сацыяльных адносін, сям'і і шлюбу, дынамікі этнічных працэсаў ад узнікнення чалавека да станаўлення класавага грамадства.	1	1
2.	Перыядызацыя і храналогія першабытнай гісторыі. Храналагічныя рамкі першабытнай гісторыі. Спецыяльныя перыядызацыі: археалагічная, геалагічная, антрапалагічная. Агульнагісторыка перыядызацыя першабытнай гісторыі і яе крытэрыі.	1	1
	Раздзел 2. Крыніцазнаўства і гістарыяграфія гісторыі першабытнага грамадства		
3	Крыніцы першабытнай гісторыі і іх магчымасці ў рэканструкцыі найстаражытнага перыяду гісторыі чалавецтва. Гістарычныя крыніцы: археалогія, этналогія, пісьмовыя помнікі, даныя лінгвістыкі. Крыніцы прыродазнаўчага характару: фізічная антрапалогія, геалогія, палеакліматалогія, геаграфія.		
4.	Гістарыяграфія гісторыі першабытнага грамадства. Уяўленні аб першабытным стане чалавека ў старажытным свеце, антычнасці, сярэднявеччы. Пашырэнне этнаграфічных ведаў ў эпоху вялікіх геаграфічных адкрыццяў. Станаўленне гісторыі першабытнага грамадства як навукі ў XIX стагоддзі. Працы І.Бахофена і Дж.Мак-Ленана. Уклад Моргана ў першабытную гісторыю. Эвалюцыйная школа Э. Тэйлара. К. Маркс і Ф. Энгельс аб першабытнай гісторыі. Распрацоўка праблем першабытнай гісторыі ў XX ст. Уклад беларускіх археолагаў і этнографікаў у вывучэнне першабытнай гісторыі.	4	
	Раздзел 3. Антрапагенез і станаўленне чалавечага грамадства. Эпоха праабшчыны		
5.	Сучасная тэорыя антрапагенезу. Доказы паходжання чалавека. Месца чалавека ў біялагічнай і антрапалагічнай сістэматыцы. Характар і рухаючыя сілы антрапагенезу. Роля натуральнага адбору. Узаемадзеянне біялагічных і сацыяльных фактараў у працэсе антрапагенезу.	2	2
6.	Вышэйшыя выкапнёвыя малпы і іх роля ў эвалюцыі чалавека. Агульныя прадкі чалавека і сучасных афрыканскіх антрапоідаў. Аўстралапітэкі, іх месца ў сістэматызацыі гамінід. Лад жыцця аўстралапітэкаў. Дыскусія аб так званым «чалавеке умелом» (<i>Homo habilis</i>). Лад жыцця «чалавека ўмелага». Алдувайская культура. Пачатковыя ўмовы антрапагенезу.	2	
7.	Архантрапы (<i>Homo erectus</i>) – найстаражытныя гамініды. Гісторыя адкрыцця, марфалагічная характарыстыка. Азіяцкія, афрыканскія,	2	

	еўрапейскія формы. Матэрыяльная культура, працоўная дзейнасць, прылады працы, стаянкі, жытлы.		
8	<p>Палеантрапы (<i>Homo sapiens neanderthalensis</i>) – старажытныя гамініды. Гісторыя адкрыцця, марфалагічная характарыстыка. Лакальныя варыяцыі неандэртальскага тыпу. Палястынскія неандэртальцы. Марфалагічныя асаблівасці ранніх і позніх, «класічных» еўрапейскіх неандэртальцаў, іх навуковая інтэрпрэтацыя. Матэрыяльная культура: мусцьерская індустрыя, паселішчы, жытлы. Дыскусія аб месцы неандэртальцаў у эвалюцыі гамінід. Праблема «прэсапіенса».</p> <p>Станаўленне сацыяльнай арганізацыі чалавецтва. Праабшчына архантрапаў і неандэртальцаў. Асноўныя віды прысвойваючай дзейнасці – загоннае паляванне і збіральніцтва. Пачатак першабытнага калектывізму. Палавыя адносіны ў праабшчыне (проміскуітэт, гарэмная сям’я). Развіццё мыслення і мовы. Вытокі ідэалагічных уяўленняў. Неандэртальскія пахаванні. Зараджэнне мастацтва.</p>	2	
9.	<p>Неантрапы (<i>Homo sapiens</i>) – людзі сучаснага фізічнага тыпу. Біялагічная характарыстыка выкапнёвага чалавека сучаснага тыпу. Час і месца паходжання чалавека сучаснага тыпу ў святле навішых палеантрапалагічных адкрыццяў. Сучасная інтэрпрэтацыя тэорыі мана- і поліцэнтрызму. Пашырэнне айкумены, расагенез.</p>	2	
	Раздзел 4. Эпоха раннепершабытнай (раннерадавой) абшчыны.		
10.	<p>Агульная характарыстыка. Узнікненне абшчынна-радавога ладу. Праблема паходжання дуальнай экзагаміі. Фратрыяльная сістэма. Асноўныя віды прысвойваючай гаспадаркі верхнепалеалітычных абшчын — паляванне, збіральніцтва, рыбная лоўля. Прадукцыйныя сілы, падзел працы. Характар паселішчаў і жытлаў. Лакальныя адрозненні рэгіёнаў у верхнепалеалітычную эпоху. Засяленне Амерыкі, Аўстраліі. Верхнепалеалітычныя стаянкі на тэрыторыі Беларусі.</p> <p>Змяненні ў гаспадарцы, матэрыяльнай культуры мезалітычных абшчын.</p> <p>Сацыяльна-эканамічныя адносіны. Першабытны калектывізм. Рэгуляванне спажывання.</p> <p>Дэмаграфічная сітуацыя.</p> <p>Полаўзроставая арганізацыя. Узроставыя класы і ініцыяцыі.</p> <p>Шлюб і сям’я. Гіпотэзы аб першапачатковых формах шлюбных адносін. Канцэпцыя парна-групавога шлюбу. Лакалізацыя шлюбнага паселішча. Крос-кузенны (перакрыжавана-дваюрадны) шлюб. Функцыі парнай сям’і.</p> <p>Абшчынна-радавая арганізацыя. Лакальная група, род, радавая абшчына. Арганізацыя ўлады. Першабытнае народаўладдзе. Інстытуты кіравання.</p> <p>Духоўная культура. Станоўчыя веды. Узнікненне мастацтва. Віды і жанры першабытнага мастацтва: наскальны жывапіс, скульптура, музыка, танец. Зараджэнне і раннія формы рэлігіі. Татэмізм, фетышызм, анімізм, магія і г.д.</p> <p>Моўны і этнічны стан. Асноўныя прамоўныя сукупнасці. Спецыфіка этнічных працэсаў у эпоху раннепершабытнай абшчыны.</p>	4	2
	Раздзел 4. Эпоха познапершабытнай (познарадавой) абшчыны.		
11.	<p>Агульная характарыстыка. Узнікненне вытвараючай гаспадаркі. Прычыны і перадумовы. Гіпотэза Н. І. Вавілава аб паходжанні земляробства. Сучасныя погляды на праблему. Найстаражытныя цэнтры земляробства ў Старым і Новым Свеце, час іх узнікнення. Гісторыя культывацыі асноўных сельскагаспадарчых культур і дамэстыкацыя</p>	6	2

	<p>жывёл. Тэхнічныя дасягненні эпохі«неалітычнай рэвалюцыі». Удасканалванне тэхнікі апрацоўкі каменных прылад, неалітычныя крэмнездабыўныя шахты на тэрыторыі Беларусі. Вынаходства керамікі, ткацтва. Роля мужчынскай і жаночай працы ў ранніх формах земляробства і жывёлагадоўлі. Першы вялікі грамадскі падзел працы.Зараджэнне вытвараючай гаспадаркі на тэрыторыі Беларусі.</p> <p>Сацыяльна-эканамічныя адносіны. Віды ўласнасці на сродкі вытворчасці, змяненне формаў размеркавання прадуктаў спажывання. «Прэстыжная эканоміка», яе сутнасць і роля.</p> <p>Дэмаграфічная сітуацыя. Павелічэнне шчыльнасці насельніцтва, рост аселасці.</p> <p>Развіццё полаўзроставай арганізацыі. Роля асноўных полаўзроставых груп у адносінах да працы і радавой уласнасці. Мужчынскія і жаночыя дамы.</p> <p>Шлюб і сям'я ў ранніх земляробаў-жывёлаводаў і ў грамадствах з высокасפעцыялізаванай паляўніча-збіральніцкай гаспадаркай. Гаспадарчыя і сацыяльныя функцыі парнай сям'і, лакалізацыя шлюбнага пасялення. Вялікія мацярынскія сем'і.</p> <p>Ускладненне абшчынна-радавой арганізацыі. Развіццё ўнутрыабшчыннай інтэграцыі, сувязі паміж асобнымі абшчынамі. Сегментарная арганізацыя. Лініджы розных узроўняў. Змяненне характару роднасці (матрылінейная, патрылінейная, білінейная). Функцыі лініджу, роду, фратрыі, племя. Арганізацыя ўлады. Развіццё інстытутаў кіраўніцтва. Бігмены.</p> <p>Духоўная культура. Развіццё станоўчых ведаў у сувязі з новымі формамі гаспадаркі. Агратэхнічныя і зоатэхнічныя веды. Арыфметыка, геаметрыя, уяўленні аб прасторы і часе. Піктаграфія. Асноўныя тэндэнцыі ў выяўленчым мастацтве. Дэкаратыўнае мастацтва, музычна-танцавальная творчасць, фальклор, казкі. Развіццё міфалогіі і рэлігійных уяўленняў. Зараджэнне земляробчых і жывёлагадоўчых культураў, культу продкаў.</p> <p>Моўны і этнічны стан. Узнікненне моўных сем'яў. Племя як першы гістарычны тып этнічнай супольнасці.</p>		
	<p>Раздзел 6. Разлажэнне першабытнага грамадства. Эпоха класаўтварэння</p>		
12.	<p>Перадумовы разлажэння першабытнага грамадства. Уздым вытворчасці на падставе развіцця вытвараючай гаспадаркі і яе аналагаў. Сістэмы земляробства. Развіццё земляробчай тэхнікі, ручное і ворыўнае земляробства. Паўкачавая земляробска-жывёлагадоўчая гаспадарка, качавая жывёлагадоўля. Лакальныя адрозненні ў розных рэгіёнах. Высокасפעцыялізаваная прысвойваючая гаспадарка.</p> <p>Адкрыццё металургіі. Медныя, бронзавыя прылады працы, асваенне жалеза. Старажытныя металургічныя цэнтры. Здабыча і апрацоўка металаў на тэрыторыі Беларусі.</p> <p>Узнікненне рамёстваў. Развіццё хатніх промыслаў. Прафесійная спецыялізацыя. Віды рамёстваў. Другі вялікі падзел працы.</p> <p>Інтэнсіфікацыя абмену. Развіццё абмену ад прымітыўных формаў (нямы абмен, дараабмен) да эканамічнага абмену. Унутрыабшчынны і міжабшчынны абмен. Грашовыя эквіваленты. Трэці вялікі грамадскі падзел працы.</p> <p>Зараджэнне інстытутаў класавага грамадства. Перадумовы і этапы станаўлення прыватнай уласнасці. Працэс наапаўнення багаццяў паводле археалагічных і этнаграфічных звесткаў. Супярэчнасці паміж калектывісцкімі і прыватнаўласніцкімі тэндэнцыямі. Развіццё ўласнасці на</p>	6	2

	<p>зямлю.</p> <p>Зараджэнне эксплуатацыі і класаў. Паглыбленне маёмаснай і грамадскай няроўнасці. Раннія віды ўнутрыабшчыннай і міжабшчыннай эксплуатацыі (эндаэксплуатацыя і экзаэксплуатацыя), рабаўладанне, іх гістарычны лёс. Узнікненне грамадскіх класаў, сутнасць працэсу класаўтварэння, асаблівасці класавага расслаення грамадства.</p> <p>Узнікненне дзяржавы і права. Інстытуалізацыя ўлады. Патэстарныя грамадствы напярэдадні ўтварэння дзяржавы (правадырствы). Пераўтварэнне патэстарнай арганізацыі ў палітычную. Складанне дзяржавы. Сутнасць, органы дзяржаўнай улады, адметныя рысы. Фарміраванне дзяржаўнага права. Розныя шляхі станаўлення дзяржавы. Ваенная дэмакратыя.</p> <p>Пераварот у становішчы полаў у эпоху класаўтварэння. Узнікненне манагамнай сям'і і яе адрозненні ад напярэдніх формаў сямейна-шлюбных адносін.</p> <p>Абшчынная і родаплемянная арганізацыя ў эпоху класаўтварэння. Сямейная абшчына і першабытная суседская абшчына, яе эканамічны дуалізм.</p> <p>Духоўная культура эпохі разлажэння першабытнага грамадства. Развіццё навукі, дакладных і грамадскіх ведаў, генеалагістыка. Мастацтва: новыя віды і жанры. Рэлігія эпохі класаўтварэння. Перадумовы зараджэння сусветных рэлігій класавага грамадства. Падзел інтэлектуальнай і фізічнай працы. Узнікненне пісьмовасці. Старажытныя сістэмы пісьма.</p> <p>Этнічны і моўны стан. Асноўныя этнічныя супольнасці эпохі класаўтварэння. Аб'яднанні плямён, супляменнасці. Перарастанне міжплемянной супольнасці ў народнасць.</p>		
13.	<p>Першабытнае грамадства і цывілізацыя. Тыпы першабытнай перыферыі і яе кантакты з цывілізацыяй. Першабытныя грамадствы на асноўных этапах сусветнай гісторыі. Першабытнае грамадства ў сучаснасці. Рэшткі першабытнасці ў класавых грамадствах. Рэшткавыя нормы і ўяўленні, іх роля ў сучаснасці.</p>	2	
	УСЯГО:	36	10

Заўвага: для завочнага аддзялення тэмы 3, 4, 6, 7, 8, 9, 13 вывучаюцца самастойна

ПРЫКЛАДНЫ СПІС ТЭМ КАНТРОЛЬНЫХ РАБОТ

1. Станаўленне і эвалюцыя шлюбу і сям'і ў эпоху першабытнасці.
2. Праблема матрыярхата.
3. Узнікненне і развіццё рэлігіі ў эпоху першабытнасці.
4. Неалітычная рэвалюцыя і яе наступствы.
5. Дынаміка моўнага і этнічнага стану ў першабытным грамадстве.
6. Зараджэнне і развіццё абмену ў першабытным грамадстве.
7. Развіццё інстытуту улады ў першабытным грамадстве.
8. Этапы фізічнай эвалюцыі чалавека.
9. Перадумовы разлажэння першабытнага грамадства.
10. Першы, другі і трэці вялікія грамадскія падзелы працы.
11. Развіццё гісторыі першабытнага грамадства ў XIX ст.
12. Развіццё першабытнай гісторыі і палеаантрапалогіі ў XX ст.
13. Перадумовы зараджэння дзяржавы і права.
14. Этапы сацыяльна-эканамічнага развіцця ў эпоху першабытнасці.

15. Духоўная культура ў эпоху першабытнасці.
16. Перадумовы станаўлення патрыярхальных адносін.
17. Цывілізацыі і перыферыі.
18. Рэшткі першабытнасці ў сучасных класавых грамадствах.
19. Узнікненне і эвалюцыя абшчынна-родавага ладу.
20. Храналогія і перыядызацыя першабытнай гісторыі.
21. Дэмаграфічная сітуацыя ў эпоху раннепершабытнай абшчыны.
22. Развіццё полаўзроставай арганізацыі ў эпоху першабытнасці.
23. Асноўныя тэхнічныя дасягненні эпохі неаліту і бронзы.
24. Зараджэнне грамадскіх класаў.
25. Раннія формы эксплуатацыі.
26. Пераварот у адносінах паміж паламі ў эпоху класаўтварэння.

ПРЫКЛАДНЫ СПІС ПЫТАННЯЎ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Прадмет, задачы і значэнне гісторыі першабытнага грамадства.
2. Крыніцы першабытнай гісторыі.
3. Храналогія і перыядызацыя першабытнай гісторыі.
4. Агульная характарыстыка асноўных этапаў першабытнай гісторыі.
5. Уяўленні аб першабытнасці ў старажытнасці і сярэднявеччы.
6. Назапашванне этнаграфічных ведаў і станаўленне першабытнай гісторыі як навукі (канец XV-XVIII ст.ст.).
7. Развіццё першабытнай гісторыі ў XIX ст.
8. Развіццё першабытнай гісторыі і палеантрапалогіі ў XX ст.
9. Месца чалавека ў жывёльным свеце (біялагічная сістэматыка чалавека).
10. Вышэйшыя выкапнёвыя малпы і іх роля ў эвалюцыі чалавека.
11. Архантрапы: гісторыя адкрыцця, агульная характарыстыка.
12. Палеантрапы: гісторыя адкрыцця, агульная характарыстыка.
13. Станаўленне чалавечага грамадства (эпоха праабшчыны).
14. Узнікненне чалавека сучаснага тыпу.
15. Пашырэнне айкумены, расагенэз.
16. узнікненне абшчынна-родавага ладу.
17. Агульная характарыстыка раннепершабытнай абшчыны.
18. Сацыяльна-эканамічныя адносіны ў эпоху раннепершабытнай абшчыны.
19. Дэмаграфічная сітуацыя ў эпоху раннепершабытнай абшчыны.
20. Полаўзроставая арганізацыя ў эпоху раннепершабытнай абшчыны.
21. Шлюб і сям'я ў эпоху раннепершабытнай абшчыны.
22. Абшчынна-родавая арганізацыя ў эпоху раннепершабытнай абшчыны.
23. Духоўная культура ў эпоху раннепершабытнай абшчыны.
24. Моўны і этнічны стан ў эпоху раннепершабытнай абшчыны.
25. Асноўныя тэхнічныя дасягненні эпохі неаліту і бронзы.
26. Неалітычная рэвалюцыя.
27. Сацыяльна-эканамічныя адносіны ў эпоху познепершабытнай абшчыны.
28. Дэмаграфічная сітуацыя ў эпоху познепершабытнай абшчыны.
29. Полаўзроставая арганізацыя ў эпоху познепершабытнай абшчыны.
30. Шлюб і сям'я ў эпоху познепершабытнай абшчыны.
31. Абшчынна-родавая арганізацыя і арганізацыя ўлады ў эпоху познепершабытнай абшчыны.
32. Духоўная культура ў эпоху познепершабытнай абшчыны.
33. Моўны і этнічны стан ў эпоху познепершабытнай абшчыны.
34. Перадумовы разлажэння першабытнага грамадства.
35. Развіццё абмену.

36. Узнікненне прыватнай уласнасці.
37. Зараджэнне грамадскіх класаў.
38. Раннія формы эксплуатацыі.
39. Зараджэнне дзяржавы і права.
40. Пераварот у адносінах паміж паламі ў эпоху класаўтварэння.
41. Шлюб і сям'я ў эпоху класаўтварэння.
42. Абшчынна-родавая арганізацыя ў эпоху класаўтварэння.
43. Духоўная культура ў эпоху класаўтварэння.
44. Моўны і этнічны стан ў эпоху класаўтварэння.
45. Цывілізацыі і перыферыі.
46. Рэшткі першабытнасці ў сучасных класавых грамадствах.
47. Праблема матрыярхата.
48. Першы, другі і трэці вялікія грамадскія падзелы працы.

4. ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ ПА ДЫСЦЫПЛІНЕ.

Асноўная літаратура

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. М., 1990.
2. Алексеев В.П. История первобытного общества. М., 1999; М., 2001.
3. Горемыкина В.И. История первобытного общества. Мн., 1964.
4. История первобытного общества. Эпоха классовобразования. М., 1988.
5. Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. М., 1982.
6. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск 2. История первобытного общества: Учебное пособие. М., 1999.

Дадатковая літаратура

1. Алексеев В.П. Становление человечества. М., 1984.
2. Вишняцкий Л.Б. Человек в лабиринте эволюции. М., 2004.
3. Вишняцкий Л.Б. История одной случайности или происхождение человека. М., 2005.
4. Джохансон Д., Иди М. Люси. Истоки рода человеческого. М., 1984.
5. Добренков В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология. М., 2005.
6. Дэникен Э.Ф. Воспоминание ... 2006.
7. Иди М. Недостающее звено. Пер. с англ. И.Гуровой. М., 1977.
8. Козлова М.С. Эволюция человека. М., 2005.
9. Констэбл Д. Неандэртальцы. Пер. с англ. И.Гуровой. М., 1978.
10. Кулик С. Кенийские сафари. М., 1976.
11. Линблад Я. Человек – ты, я и первозданный. М., 1991.
12. Морган Л.Г. Древнее общество. Л., 1934.
13. Придо Т. Кроманьонский человек. Пер. с англ. И.Гуровой. М., 1979.
14. Происхождение вещей: Очерки первобытной культуры / Под. ред. Смирницкой Е.В. М., 1995.
15. Риер Я.Г. Историческая демография: Учебное пособие. Изд-во Могилевского гос ун-та, 1999.
16. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва, 1989.
17. Тегако Л.И., Саливон И.И. Основы антропологии и экологии человека. Мн., 1997.
18. Тегако Л.И., Саливон И.И. Основы современной антропологии. Мн., 1984.
19. Уайт Э., Браун Д.М. Первые люди. Пер. с англ. И.Гуровой. М., 1978.

20. Фосси Д. Гориллы в тумане. М., 1990.
21. Фоули Р. Еще один неповторимый вид. М., 1990.
22. Шапошникова Л.В. Тайна племени Голубых гор. М., 1969.
23. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Л.Г.Моргана. М., 1989.
24. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека // Маркс К., Энгельс Ф., Соч. 2-е изд. Т. 21.

РАЗДЕЛ 1. ГІСТОРЫЯ ПЕРШАБЫТНАГА ГРАМАДСТВА ЯК НАВУКОВАЯ ДЫСЦЫПЛІНА

1.1 Прадмет першабытнай гісторыі, яе месца ў сістэме навук

1.2 Храналогія і перыядызацыя і першабытнай гісторыі

1.1 Прадмет першабытнай гісторыі, яе месца ў сістэме навук

Прадметам гісторыі першабытнага грамадства (далей – ГПГ) з’яўляецца **першабытнасць** – пачатковы этап існавання чалавецтва, перыяд ад узнікнення чалавека да з’яўлення першых класавых грамадстваў і дзяржаў.

Першабытная эпоха мае сваю спецыфіку і вылучаецца адсутнасцю такіх інстытутаў¹, як дзяржаўнасць, прыватная ўласнасць, падзел грамадства на класы. У гэтай сувязі першабытнае грамадства называюць таксама дакласавым, ці эгалітарным* (ад фр. *egalitaire* – роўнапраўны).

У айчынай гістарыяграфіі склалася традыцыя разглядаць першабытную гісторыю як адзін з раздзелаў адзінай гістарычнай навукі. Аднак **гісторыя першабытнага грамадства як навуковая дысцыпліна мае сваю спецыфіку**. У той час як іншыя гістарычныя дысцыпліны заснаваны на вывучэнні перш за ўсё пісьмовых крыніц, першабытная гісторыя амаль цалкам ахоплівае бяспісьменны перыяд. Рэканструкцыя першабытнай гісторыі адбываецца на падставе сінтэзу даных іншых навук: археалогіі, этналогіі, палеаантрапалогіі, інш. У заходніх краінах тэрміна «першабытная гісторыя» не існуе, замест гэтага ўжываецца паняцце «*дагісторыя*», ці «*перадгісторыя*».

Значэнне ГПГ:

Пазнавальнае. Першабытная гісторыя ляжыць у аснове далейшага развіцця чалавецтва. Многія з’явы нашага жыцця (шлюб і сям’я, мараль і этыкет, рэлігія, мастацтва і г.д.) узніклі ў першабытную эпоху. Вывучэнне першабытнасці дазваляе зразумець іх паходжанне і развіццё, зразумець прычыны адрозненняў паміж рознымі культурамі.

Светапогляднае. ГПГ дае адказ на такія фундаментальныя пытанні, як з’яўленне і эвалюцыя чалавека, паходжанне рас і культур, калі і як узнікаюць прыватная ўласнасць, грамадская няроўнасць і дзяржаўная ўлада.

Практычнае. Многія народы Азіі, Афрыкі, Лацінскай Амерыкі, Акеаніі яшчэ зусім нядаўна знаходзіліся, альбо працягваюць знаходзіцца на розных ступенях разлажэння першабытнага грамадства. Веданне спецыфікі першабытнага ладу дапамагае вырашаць праблему ўзаемадзеяння першабытных народаў з сучаснай цывілізацыяй.

¹ Інстытут – лат. *institutum* – усталяванне, установа – пэўная арганізацыя грамадскай дзейнасці і сацыяльных адносін.

ГПГ паглыбляе разуменне сучаснага свету; паказвае яго гістарычныя карані, дазваляе прасачыць паступальны ход развіцця чалавецтва і з'яўляецца тым падмуркам, на якім грунтуецца ўся сістэма гістарычнай адукацыі.

1.2 Храналогія і перыядызацыя першабытнай гісторыі

Храналогія – вызначэнне часу, да якога належыць тая ці іншая падзея, прывязка да нашага летазлічэння.

Перыядызацыя – дзяленне гісторыі чалавецтва на асобныя эпохі (перыяды).

Храналогія першабытнай гісторыі. Першабытнасць – самая працяглая эпоха ў гісторыі чалавецтва, якая ахоплівае больш за 2 млн год.

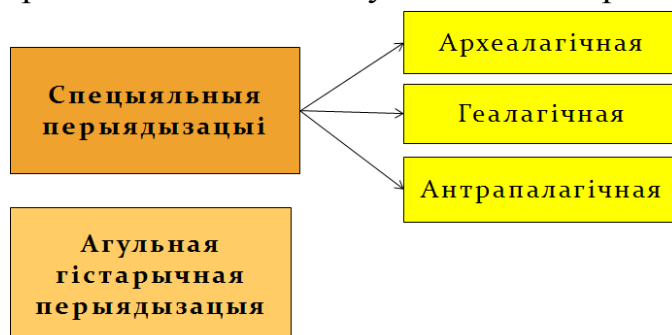
Пачатак эпохі першабытнасці звязаны з вылучэннем чалавека з жывёльнага свету каля 2,5 млн год таму.

Завяршэнне першабытнай эпохі звязана са з'яўленнем першых класавых грамадстваў і дзяржаўнасці. У залежнасці ад канкрэтнай тэрыторыі гэтая падзея вагаецца ў межах апошніх 5 тыс. год:

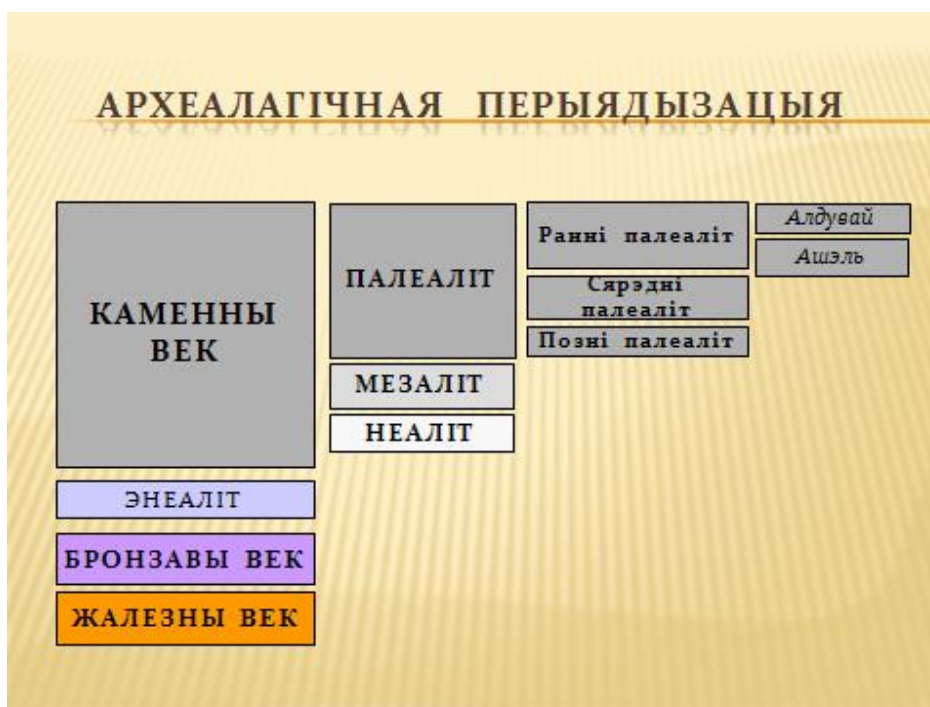
Рэгіён	Час з'яўлення класавага грамадства
Егіпет, Міжрэчча, даліна Інда	мяжа IV-III тыс. да н.э.
Еўропа (басейн Эгейскага мора)	II тыс. да н.э.
Амерыка	I тыс. н.э.
Беларусь	канец I тыс. н.э.

У некаторых абласцях *айкумены** першабытныя грамадствы захаваліся да нашага часу. Буйнейшай вобласцю пражывання сучасных першабытных народаў з'яўляюцца лясы Паўднёвай Амерыкі. Каля адной пятай часткі бразільскіх індзейцаў не мае пастаянных кантактаў з неіндзейскім насельніцтвам, вядзе традыцыйную прымітыўную гаспадарку і захоўвае першабытную культуру. У 1960-х гадах на адным з аддаленых горных лясоў філіпінскага вострава Мінданао было знойдзена невядомае да гэтага племя тасадзеяў, якое жыло ў пячорах, карысталася каменнымі прыладамі працы. У гэты ж час у Новай Гвінеі было адкрыта некалькі плямёнаў папуасаў, якія таксама жылі ў каменным веку, а ў пустыні Калахары пачалося вывучэнне невялікай групы бушменаў, культура якіх адпавядае вандроўнай паляўнічай гаспадарцы мезаліту.

Перыядызацыя першабытнай гісторыі. Паралельна існуюць некалькі спецыяльных перыядызацый і агульная гістарычная перыядызацыя першабытнай гісторыі:

Археалагічная перыядызацыя заснавана на адрозненнях у матэрыяле і тэхніцы вырабу прылад працы. Класічна прынятае дзяленне гісторыі чалавецтва на 3 вякі: каменны, бронзавы, жалезны. Каменны век, у сваю чаргу, дзеліцца на эпохі палеаліту, мезаліту, неаліту. Эпоха палеаліту, як самая працяглая ў гісторыі чалавецтва, падзяляецца на ранні, сярэдні і позні палеаліт:

Археалагічная перыядызацыя адкрывае шырокія магчымасці для датавання першабытнай гісторыі.

Для *абсалютнага* датавання выкарыстоўваюцца метады прыродазнаўчых навук. Да іх адносяцца радыёізатопныя метады (калій-аргоны і радыёвугляродны), геахраналагічны (па гадавых пластах лентачных глін), дэндрахраналагічны (па гадавых кольцах дрэў) і інш. Гэтыя метады дазваляюць датаваць амаль палову ўсёй першабытнай гісторыі. Пачынаючы з эпохі бронзы, з'яўляецца каляндарнае датаванне на аснове помнікаў старажытных цывілізацый, якія суседнічалі з першабытнымі грамадствамі. *Адноснае* датаванне дазваляе ўстанавіць паслядоўнасць тых ці іншых падзей.

Асноўны недахоп археалагічнай перыядызацыі заключаецца ў тым, што яна не універсальная. Да гэтага часу застаецца актуальнай праблема ўзгаднення паміж сабой рэгіянальных перыядызацый.

Геалагічная перыядызацыя. Геалагічная гісторыя Зямлі налічвае каля 5 млрд год і дзеліцца на *эры*: архей, пратэразой, палеазой, мезазой, кайназой.

Апошняя, кайназойская, эра пачалася 60 – 70 млн. г.т. і падзяляецца на перыяды – палеаген, неаген (трацічны перыяд), антрапаген (чацвярцічны перыяд).

Антрапаген – гэта час з’яўлення і развіцця чалавека і яго матэрыяльнай культуры. Паводле апошніх даных антрапаген пачаўся каля 3 млн. год таму. У аснове геалагічнай перыядызацыі антрапагена ляжаць ваганні клімату: чаргаванні абледзяненняў і міжледавікоўяў. Вылучаюць наступныя *антрапагенавыя* эпохі: эаплейстацэн, плейстацэн, галацэн. *Плейстацэн* – гэта эпоха вялікіх абледзяненняў, калі значныя абшары Паўночнай Еўропы, Азіі, і Паўночнай Амерыкі пакрываліся ледавікамі. *Галацэн* – пасляледавіковая эпоха.

Для гісторыі першабытнага грамадства вялікае значэнне мае сінхранізацыя археалагічных эпох з геалагічнымі перыядамі гісторыі Зямлі. У археалагічнай перыядызацыі плейстацэн адпавядае эпохам палеаліту і мезаліту, неаліт і наступныя эпохі адносяцца да галацэну (глядзі табл. 2).

Антрапалагічная перыядызацыя заснавана на крытэрыі фізічнай эвалюцыі чалавека. Прынята вылучаць эпохі існавання *архантрапа* (старажытнейшага чалавека), *палеантрапа* (старажытнага чалавека) і *неантрапа* (сучаснага чалавека) (табл. 2).

Агульная гістарычная перыядызацыя. Першая спроба перыядызацыі першабытнасці належыць *Л.Г.Моргану*. Яшчэ ў XVIII ст. усталявалася дзяленне гісторыі на эпохі дзікасці, варварства, цывілізацыі. Узяўшы за аснову крытэрыі¹ узроўню развіцця прадукцыйных сіл, Морган падзяліў эпохі дзікасці і варварства на ніжэйшую, сярэднюю і вышэйшую ступені (табл. 1).

Ф.Энгельс узяў за аснову і абагульніў перыядызацыю Моргана, вызначыўшы эпоху дзікасці як час прысвойваючай гаспадаркі, а эпоху варварства – як час вытвараючай гаспадаркі.

Табліца 1. Перыядызацыя ГПГ паводле Л.Г.Моргана і Ф.Энгельса

Л.Г. Морган			Ф.Энгельс
Эпоха	Ступень	Пачатак	
<i>Дзікасць</i>	Ніжэйшая	Са з’яўленнем чалавека і мовы	Час прысвойваючай гаспадаркі
	Сярэдняя	З узнікненнем рыбалоўства і ужывання агню	
	Вышэйшая	З вынаходніцтвам лука і стрэлаў	
<i>Варварства</i>	Ніжэйшая	З распаўсюджаннем керамікі	Час вытвараючай гаспадаркі
	Сярэдняя	З асваеннем земляробства і жывёлагадоўлі	
	Вышэйшая	З асваеннем жалеза	
<i>Цывілізацыя</i>		З вынаходніцтвам пісьмовасці	

¹ Крытэрыі - прыкмета, на падставе якой робіцца ацэнка, вызначэнне, альбо класіфікацыя

Па меры назапашвання факталагічнага матэрыялу высвятлілася, што ўжыванне ў якасці крытэрыя перыядызацыі толькі ўзроўню развіцця вытворчых сіл прыводзіць да тэарэтычных няўвязак. Так, стваральнікі некаторых цывілізацый не ведалі вытворчага ўжывання металаў (напрыклад, цывілізацыі Амерыкі), у той час як частка познепершабытных плямён ужо асвоіла плаўку жалеза (старажытныя германцы). Гэта прывяло да неабходнасці пераасэнсавання крытэрыя перыядызацыі.

Далейшае вывучэнне першабытнай эканомікі дазволіла выявіць важныя адрозненні ў *формах уласнасці і адносінах размеркавання* ў першабытным грамадстве. Былі вылучаны этапы *раннепершабытнай абшчыны* (прысвойваючая гаспадарка, жыццезабяспечваючы прадукт, ураўняльнае размеркаванне і калектыўная ўласнасць) і *познепершабытнай абшчыны* (вытвараючая альбо высокаспецыялізаваная прысвойваючая гаспадарка, адносна рэгулярны лішкавы прадукт, з'яўленне працоўнага размеркавання і асабістай уласнасці).

Тэарэтычна эпохе першабытнай абшчыны папярэднічала *праабшчына* (*першабытны чалавечы статак, эпоха антрапосоцыягенэзу*). На змену першабытай абшчыне прыходзіць *эпоха класаўтварэння* (*першабытная суседская, протасялянская абшчына*) (табл. 2).

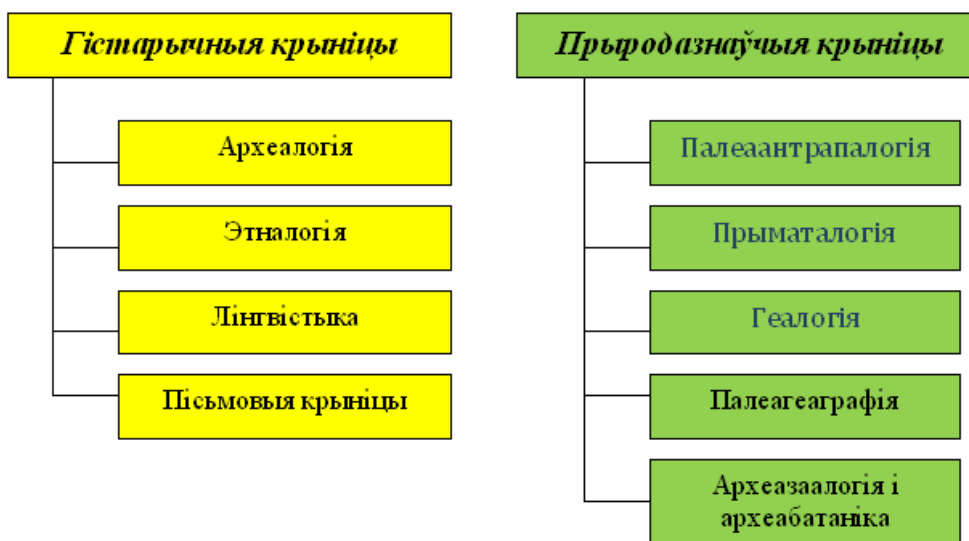
Важным аспектам перыядызацыі першабытнай гісторыі з'яўляецца падзел яе на гісторыю першабытных грамадстваў, што існавалі да з'яўлення першых цывілізацый (*апапалітэйныя грамадствы**) і гісторыю грамадстваў, якія суіснавалі з цывілізацыяй (*сінпалітэйныя грамадствы**).

РАЗДЕЛ 2. КРЫНІЦАЗНАЎСТВА І ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПЕРШАБЫТНАЙ ГІСТОРЫІ

- 2.1 *Крыніцы першабытнай гісторыі*
- 2.2 *Уяўленні аб першабытнасці ў старажытнасці і сярэдня вякі*
- 2.3 *Назапашванне этнаграфічных ведаў і станаўленне першабытнай гісторыі ў канцы XV – XVIII стст.*
- 2.4 *Гістарыяграфія першабытнай гісторыі XIX ст.*
- 2.5 *Развіццё першабытнай археалогіі і палеантрапалогіі ў XX ст.*

2.1 Крыніцы першабытнай гісторыі

Кожная гістарычная дысцыпліна мае свае *крыніцы*. Як ужо адзначалася, у адрозненні ад іншых раздзелаў сусветнай гісторыі, дзе падзеі і факты асвятляюцца пераважна па *пісьмовых крыніцах*, першабытная гісторыя амаль цалкам ахоплівае бяспісьменны перыяд. У гэтай сувязі крыніцы першабытнай гісторыі вельмі разнастайныя. Рэканструкцыя першабытнай гісторыі абапіраецца на сінтэз даных розных дысцыплін, як гістарычных, так і прыродазнаўчых:

Археалогія – дысцыпліна, якая вывучае мінулае па рэчавых, альбо матэрыяльных, помніках (паселішчы, жыллы, пахаванні, прылады працы і г.д.). Археалогія храналагічна ахоплівае цалкам час існавання першабытнасці. Менавіта археалогія забяспечвае гісторыю першабытнага грамадства прамымі фактамі, якія магчыма датаваць, г.зн. дазваляе здзяйсняць *храналагічную прывязку падзей*.

Этналогія – дысцыпліна, якая вывучае культуру і побыт, сацыяльныя інстытуты і грамадскую структуру розных народаў. Для гісторыі першабытнага грамадства вялікае значэнне мае вывучэнне культуры грамадстваў, якія захавалі

першабытны ўклад жыцця. Менавіта этналагічныя звесткі ўяўляюць сабой асноўны матэрыял для рэканструкцыі сацыяльных інстытутаў першабытнага грамадства. Этналогія цесна ўзаемадзейнічае з археалогіяй.

Лінгвістыка. *Гістарычнае мовазнаўства* займаецца вывучэннем гісторыі развіцця асобных моў, даследуе іх генетычныя сувязі, што дазваляе прасачыць старажытныя гістарычныя кантакты паміж народамі. Гістарычная лінгвістыка займаецца вырашэннем праблемы пошуку прарадзімы асобных моў і моўных сем'яў, іх знешніх сувязяў. Такая галіна мовазнаўства, як *тапаніміка* (навука пра геаграфічныя назвы), прыходзіць на дапамогу археалогіі ў вырашэнні праблемы вызначэння этнічнай атрыбуцыі археалагічных культур дапісьмовага перыяду.

Пісьмовыя крыніцы маюць другаснае значэнне ў параўнанні з іншымі крыніцамі. Тэксты навуковага зместу – гістарычныя трактаты, геаграфічныя апісанні становяцца нормай толькі ў эпоху антычнасці (Старажытная Грэцыя, Рым). У эпоху сярэднявечча гэтая традыцыя знаходзіць свой працяг у Візантыі, мусульманскім свеце. Аднак нават гэтыя матэрыялы асвятляюць жыццё першабытнай перыферыі даволі фрагментарна.

Палеантрапалогія (раздзел фізічнай антрапалогіі) вывучае шкілетныя рэшткі выкапнёвых людзей розных эпох. Займаецца вырашэннем праблемы паходжання чалавека (антрапагенез), фарміравання расавых і антрапалагічных асаблівасцяў, вывучае дэмаграфічныя працэсы мінулага.

Прыматалогія – навука пра малпаў. Атрымала развіццё ў 2-й палове ХХ ст. Вывучае паводзіны приматаў на волі, у натуральных прыродных умовах. Данія прыматалогіі выкарыстоўваюцца для рэканструкцыі самых ранніх этапаў станаўлення чалавечага грамадства, працэсу зараджэння мыслення і мовы, працоўнай дзейнасці і г.д.

Геалогія і палеагеаграфія дазваляюць рэканструяваць прыродныя ўмовы, у якіх праходзіла жыццё першабытных людзей. Геалогія чацьвярцічнага перыяду вывучае змены зямной паверхні на працягу гісторыі станаўлення чалавецтва, абледзяненні, ваганні ўзроўню акіяна. Палеагеаграфія займаецца рэканструкцыяй старажытных ландшафтаў.

Археазаалогія вывучае касцявыя рэшткі выкапнёвых жывёл, іх дзікія і хатнія формы. **Археабатаніка** вывучае рэшткі раслін, іх насенне, пылок. Даследаванні ў галіне археазаалогіі і археабатанікі дазваляюць рэканструяваць працэсы *дамесстыкацыі** (адамашнення) дзікіх жывёл і раслін.

2.2 Уяўленні пра першабытнасць у старажытнасці і сярэднія вякі

Як асобная галіна навукі гісторыя першабытнага грамадства афармляецца толькі ў 2-й палове ХІХ ст. Аднак інтарэс да мінулага ўзнікае з самых даўніх

часоў. З зараджэннем пісьмовай традыцыі пачынаецца *назапашванне этнаграфічных ведаў*, без якіх немагчымы былі б далейшыя абагульненні (табл. 2).

Табліца 2. Назапашванне этнаграфічных ведаў у эпоху антычнасці

Аўтар	Час	Творы	Апісанні народаў
<i>Геродот</i> <i>Старажытная</i> <i>Грэцыя</i>	V ст. да н.э.	«Гісторыя» (у 9 кн.)	Скіфы, сарматы, народы Сярэдняй Азіі
<i>Страбон</i> <i>Старажытная</i> <i>Грэцыя</i>	мяжа н.э.	«Геаграфія» (у 17 кн.)	Народы паўднёвай Еўропы, Азіі
<i>Гай Юлій Цэзар</i> <i>Старажытны Рым</i>	I ст. да н.э.	«Запіскі пра гальскую вайну»	Старажытныя кельты і германцы
<i>Тацыт</i> <i>Старажытны Рым</i>	I ст. н.э.	«Германія»	Старажытныя германцы

Адначасова антычныя філосафы імкнуліся скласці цэласную карціну першабытнасці. У гэты час пануюць два супрацьлеглыя ўяўленні пра першабытны стан чалавецтва. Адно філосафы, напрыклад, *Гесіод* (VIII-VII ст. да н.э.) уяўлялі мінулае як «залаты век», век шчасця і свабоды. Старажытнагрэчаскі філосаф-матэрыяліст *Дэмакрыт* (V ст. да н.э.), лічыў, што першыя людзі на зямлі нагадвалі жывёл, вялі жыццё грубае і звярынае, і толькі змаганне за сваё існаванне вывела людзей з жывёльнага стану.

Легенды пра «залаты век» высмейваў у сваёй паэме «Аб прыродзе рэчаў» рымскі філосаф і паэт *Лукрэцый Кар* (I ст. да н.э.). Менавіта Кар адным з першых падзяліў гісторыю на тры эпохі: каменны, медны і жалезны вякі.

У эпоху сярэднявечча пануе артадаксальна хрысціянская канцэпцыя першабытнага стану чалавецтва (стварэнне чалавека Богам на сёмы дзень, грэхападзенне, і г.д.).

Працягваюць пашырацца геаграфічныя кругагляды. У працах арабскіх вандроўнікаў утрымліваюцца звесткі пра народы Усходняй Еўропы і Азіі (Ібн-Фадлан). Кітайскія географы пакінулі апісанні народаў Сярэдняй Азіі XIII ст. (Чань Чунь). Заходнееўрапейскія вандроўнікі XIII ст. (Плана Карпіні, Гільём Рубрук, Марка Пола) узбагацілі заходнееўрапейскую навуку геаграфічнымі звесткамі пра Сярэднюю, Цэнтральную і Усходнюю Азію.

2.3 Назапашванне этнаграфічных ведаў і станаўленне першабытнай гісторыі ў канцы XV – XVIII стст.

З канца XV стагоддзя пачынаецца *Эпоха Вялікіх геаграфічных адкрыццяў*. Назапашванне этнаграфічных ведаў выходзіць на новы ўзровень (табл. 4).

Табліца 4. Вялікія геаграфічныя адкрыцці

Першаадкрывальнікі	Дата	Адкрыцці
<i>Хрыстафор Калумб</i> (Іспанія)	1492-93	Адкрыццё Амерыкі
<i>Васка да Гама</i> (Партугалія)	1497-99	Марскі шлях з Еўропы ў Індыю
<i>Фернан Магелан</i> (Партугалія)	1519-22	Першае кругасветнае плаванне
<i>Джэймс Кук</i> (Англія)	1768-79	Тры кругасветныя экспедыцыі. Акеанія, Новая Зеландыя, Аўстралія.
<i>Рускія землепраходцы</i>	XVI-XVII стст.	Адкрыццё Сібіры

Следам за першаадкрывальнікамі ў Новы Свет рушылі заваёўнікі, купцы, місіянеры. Еўрапейская навука сутыкнулася з вялікай разнастайнасцю культур і расавых тыпаў. Уражвалі не толькі знешнія атрыбуты культуры першабытных народаў (іх побыт, знешні выгляд), але таксама адсутнасць хрысціянскай веры і адзінабожжа, прыватнай уласнасці, дзяржаўнай улады. Назапашванне этнаграфічнага матэрыялу прывяло да першых абагульненняў (табл. 5).

Табліца 5. Першыя абагульненні этнаграфічных звестак

Аўтар	Творы	Змест
<i>Мішэль Мантэнь</i> Французскі філосаф-гуманіст	«Вопыты», 1580	Канцэпцыя «добрага дзікуна». Ідэалізацыя першабытнага грамадства: ідэя блізкасці першабытнага чалавека да прыроды, простых маральных законаў, свабоды ад злачынстваў і разгула страстей.
<i>Жозэф Франсуа Лафіто</i> Французскі манах-іезуіт	«Норавы амерыканскіх дзікуноў у параўнанні з норавамі старажытных часоў старажытных часоў», 1724	Упершыню ўжыў параўнальна-гістарычны метада. Правёў супастаўленне амерыканскіх індзейцаў з гістарычна вядомымі старажытнымі народамі (старажытныя грэкі). Канстатаваўшы наяўнасць падобных культурных элементаў, зрабіў няправільную выснову пра паходжанне амерыканскіх індзейцаў ад старажытных грэкаў.
<i>Георг Форстэр</i> Нямецкі асветнік	«Вандраванне вакол свету», 1777	Далейшае развіццё параўнальна-гістарычнага метада. Форстэр браў удзел у 2-м сусветным вандраванні Дж. Кука, назіраў жыццё жыхароў Акеаніі. Падобенства паміж героямі гамераўскай Грэцыі і палінэзіяцамі (звычай, грамадскія інстытуты, паводзіны) Форстэр тлумачыць аднолькавым узроўнем развіцця культуры: «людзі пры аднолькавым узроўні культуры могуць быць падобныя нават у самых аддаленых частках свету». Выказаў ідэю стадыяльнасці ў гісторыі чалавецтва.

У XVIII ст. паралельна абагульненню этналагічных звестак адбываецца паступовае адмаўленне ад сярэднявечных догмаў. З'яўляюцца першыя спробы філасофскага асэнсавання гісторыі, стварэння агульнай схемы развіцця чалавецтва (французы *Жан Жак Русо*, *Дэні Дзідро*, *Вальтэр*, *Шарль Мантэск'е*, *Мары Жан Кандарсэ*, англічанін *Адам Фергюсон*, немец *Ёган Гердэр*). *Русо і Дзідро* ўслед за М.Мантэнем працягваюць ідэалізаваць першабытнае грамадства, уяўляючы яго як «шчаслівае дзяцінства чалавецтва».

У канцы XVIII – пачатку XIX стст. з'яўляецца ідэя дзялення гісторыі на тры эпохі - дзікасці, варварства, цывілізацыі. *Адам Фергюсон* у сваёй працы «Вопыт гісторыі грамадскай супольнасці» у аснову перыядызацыі паклаў формы гаспадарчай дзейнасці і развіццё форм уласнасці. Паводле Фергюсона, эпоха дзікасці адпавядае грамадству паляўнічых і рыбаловаў, эпоха варварства – грамадству жывёлаводаў і земляробаў, эпоха цывілізацыі пачынаецца з замацаваннем прыватнай уласнасці.

2.4 Гістарыяграфіі першабытнай гісторыі XIX ст.

У XIX стагоддзі афармляюцца многія сучасныя навуковыя дысцыпліны, такія, як археалогія, этнаграфія, антрапалогія. Гісторыя першабытнага грамадства фарміравалася на сутыку гэтых навук.

Адбываецца шырокае развіццё эвалюцыйных ідэй. Спачатку эвалюцыянізм атрымаў развіццё ў галіне прыродазнаўства. Геалагі ствараюць тэорыю аб павольным і пастаянным змяненні зямной паверхні, першымі паставіўшы пад сумніў біблейскую храналогію. Англіійскі геалаг *Чарльз Лаель* даказаў, што ўзрост Зямлі налічвае мільёны год.

У пачатку XIX ст. упершыню была выказана ідэя аб паступовым развіцці жывых арганізмаў ад прасцейшых да больш складаных форм. Француз *Жан Баціст Ламарк* стварыў вучэнне аб эвалюцыі жывой прыроды, аднак не здолеў правільна патлумачыць механізм эвалюцыі. Да таго ж Ж.Б.Ламарк лічыў, што чалавек мае іншае, не жывёльнае, паходжанне.

Грунтоўныя тэарэтычныя асновы эвалюцыйнай тэорыі былі сфармуляваны ў 1859 г. англічанінам *Чарльзам Дарвінам* у працы «*Паходжанне відаў шляхам натуральнага адбору*». У 1863 г. бліжэйшы сябра і паслядоўнік Ч.Дарвіна *Томас Гекслі* выдаў кнігу «*Месца чалавека ў прыродзе*», дзе ўпершыню на падставе фактаў параўнальнай анатоміі выказаў думку аб бліжэйшай роднасці чалавека і чалавекападобных малпаў. У 1871 г. выйшла кніга Ч.Дарвіна «*Паходжанне чалавека і палавы адбор*», дзе канчаткова быў абгрунтаваны тэзіс пра паходжанне чалавека ад малпы.

Пасля абаснавання тэорыі жывёльнага паходжання чалавека была выказана ідэя аб існаванні выкапнёвых пераходных форм, якія б спалучалі ў сабе рысы малпы і чалавека. Так, нямецкі золаг *Эрнэст Гекель* прадказваў, што на пачатку антрапагенезу стаяла нейкая прамежкая форма, якую ён назваў «*пітэкантран*», ці *малпачалавек* (ад грэч. *pithekos* – малпа і *antropos* – чалавек).

Гэтая ідэя атрымала канкрэтнае пацвярджэнне ў 1891 г., калі былі знойдзены першыя выкапнёвыя рэшткі пітэкантрапа. На востраве Ява галандскі медык *Эжэн Дзюбуа* знайшоў чарапную крышку і даўгія косткі ніжніх канечнасцей істоты, якая рухалася на 2-х нагах і мела малпападобны чэрап. Знаходка атрымала назву *Pithecantropus erectus*, альбо «*малпачалавек прамаходзячы*».

Развіццё археалогіі. Да XIX стагоддзя ў музеях Еўропы назапасіліся вялізныя калекцыі старажытнасцяў, пераважна рарытэтаў. Заканамерна паўстала пытанне аб класіфікацыі гэтых матэрыялаў. Першая класіфікацыя прылад працы па матэрыялу, з якога яны былі выраблены, належыць датчаніну *Хрысціяну Томсену* (1836). Менавіта Х.Томсен адным з першых падзяліў першабытную эпоху на тры перыяды: каменны, бронзавы і жалезны вякі. Вучань Х.Томсена *Ен Якаб Ворса* пацвердзіў і пашырыў схему Х.Томсена, увёў у археалогію паняцці тыпалогіі і дыфузіі, распрацаваў асновы метаду адноснай храналогіі.

У 60-я гады XIX стагоддзя англійскі археолаг *Джон Лебак* вылучыў два этапы ў тэхніцы апрацоўкі каменя: палеаліт і неаліт. Даследаваннямі ў галіне археалогіі палеаліту актыўна займаюцца французскія археолагі. Так, *Эдуард Лартэ*, які праводзіў раскопкі ў пячорах паўднёвай Францыі (Ле-Мусцье, Ла-Мадлен), вылучыў дзве стадыі палеаліту: больш раннюю (мусцье) і больш познюю (зараз – верхні палеаліт). Вучань Э.Лартэ *Габрыель дэ Марцілье* распрацаваў дэталізаваную схему палеалітычных культур Еўропы, вылучыўшы эпохі: шэль, ашэль, мусцье, салютрэ, арыньяк, мадлен. Памылкова лічыў гэтыя эпохі універсальнымі стадыямі, не ўлічваючы магчымасці лакальных варыяцый.

У 1880-я гады ў Вялікабрытаніі пачынаецца распрацоўка навуковай метадыкі археалагічных раскопак. Англічане *Піт Рыверс*, *Уільям Фліндэрс Пітры* адстойваюць прынцыпы дакладнай фіксацыі знаходак, увагі да масавага матэрыялу, поўнай і тэрміновай публікацыі вынікаў археалагічных даследаванняў.

У сярэдзіне XIX ст. эвалюцыйныя ідэі пачалі пранікаць у навуку пра чалавека і яго культуру. Канчаткова аформіўся *эвалюцыйны накірунак у этналогіі*. Этнолагі-эвалюцыяністы лічылі, што любая культура развіваецца ад простага да складанага, пры гэтым усе культуры праходзяць адны і тыя ж стадыі развіцця; сучасныя дзікуны – гэта жывыя «выкапні» культуры, па якіх можна вывучаць сваё мінулае.

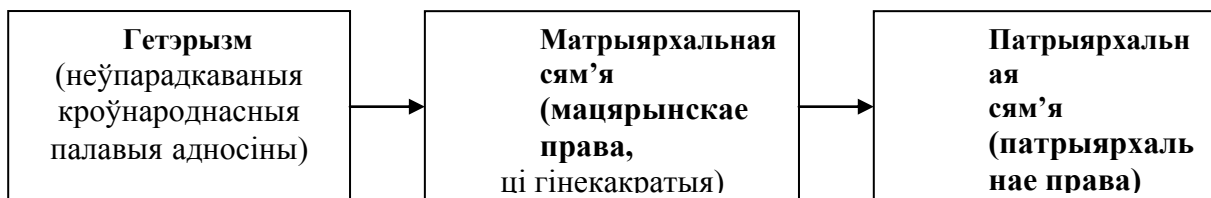
Заснавальнікам эвалюцыйнай школы ў этналогіі быў англійскі вучоны *Эдуард Тайлар*. Свае эвалюцыянісцкія ідэі Э.Тайлар выклаў у працы «*Даследаванні ў галіне старажытнай гісторыі чалавецтва*» (1865 г.). Паводле Э.Тайлара, чалавечая культура развіваецца па лініі прагрэсу ад першабытнага стану да сучаснага; існуючыя адрозненні паміж народамі адлюстроўваюць узровень культурнага развіцця і не звязаны з расавымі адрозненнямі. У сваёй працы «*Першабытная культура*» (1871) Э.Тайлар развівае сваю тэорыю перажыткаў. Перажыткі, паводле Э.Тайлара, гэта «нерацыянальныя традыцыі, звычаі», якія былі перанесены з адной культуры ў іншую ў сілу звычкі. На падставе перажыткаў у сучасных грамадствах можна ўзнавіць (як па

рудзіментах жывога арганізма) сацыяльныя структуры і адносіны ў першабытным грамадстве.

Этналогія XIX стагоддзя азнаменавалася фундаментальнымі дасягненнямі ў **рэканструкцыі ранніх форм сям'і і сацыяльных адносін**.

Першым убачыў значэнне шлюбных адносін і сям'і ў першабытным грамадстве англійскі вучоны **Генры Мейн**. Ён паказаў, што сям'я – гэта не толькі спосаб рэгулявання палавых адносін, але і эканамічная адзінка, пры гэтым лічыў, што першабытная сям'я была патрыярхальнай.

Першы ўдар па патрыярхальнай тэорыі нанёс швейцарац **Ёган Якаб Бахофен**. У сваёй кнізе «*Мацярынскае права*» (1861) Е.Бахофэн паказаў, што ў глыбокай старажытнасці патрыярхальным парадкам папярэднічалі мацярынскі лік роднасці і спадкаванне па мацярынскай лініі. Да мацярынскай сям'і, на самым пачатку гісторыі, стаялі неўпарадкаваныя кроўна-роднасныя адносіны. Схема эвалюцыі сям'і, паводле Бахофена, выглядае наступным чынам:

Незалежна ад Бахофэна аналагічную схему развіцця сям'і прапанаваў шатландскі адвакат **Джорж Мак-Ленан** у сваёй працы «*Першабытны шлюб*» (дата). Д.Мак-Ленан увёў у этналогію новыя паняцці: *эксагамія** – міжгрупавы шлюб, *эндагамія** – унутрыгрупавы шлюб. Памылкова лічыў, што ўсе першабытныя народы дзеляцца на экзагамныя і эндагамныя. Вылучыў формы шлюбу: *матрылакальны** – шлюбнае пасяленне ў сям'і жонкі, і *патрылакальны** – шлюбнае пасяленне ў сям'і мужа.

Вялікае значэнне для рэканструкцыі сацыяльных адносін эпохі першабытнасці маюць працы амерыканскага вучонага **Люіса Генры Моргана**. У сваёй кнізе «*Старажытнае грамадства*» (1877) Л.Г.Морган паказаў, што ў цэнтры грамадскіх адносін у першабытных народаў стаіць не сям'я, а **род** – група кроўных родзічаў, якія ўсведамляюць сваю роднасць і паходжанне ад агульнага продка. Род заўсёды экзагамны (...); у большасці выпадкаў існуе сістэма шлюбных адносін паміж родамі. Род развіваецца ад архаічнай мацярынскай формы да позняй бацькоўскай. Л.Г.Морган адным з першых звярнуў увагу на калектыўны характар уласнасці ў першабытных народаў. Менавіта развіццё адносін уласнасці, на думку Л.Г.Моргана, прыводзіць да перабудовы мацярынскага рода ў бацькоўскі.

Марксіцкая канцэпцыя першабытнай гісторыі. Даследаванні Л.Г.Моргана аказалі значны ўплыў на погляды К.Маркса і Ф.Энгельса. У працах Л.Г.Моргана заснавальнікі марксізму знайшлі навуковае пацвярджэнне сваіх філасофскіх ідэй. **Фрыдрых Энгельс** у сваёй рабоце «*Паходжанне сям'і, прыватнай уласнасці і дзяржавы*» (1884) даводзіць, што прыватная ўласнасць, класавая няроўнасць, адасобленая ад народа дзяржаўная улада – інстытуты не

адвечныя, а значыць, не вечныя. На змену дакласаваму першабытнаму грамадству прыходзяць класавыя грамадствы, якія, у сваю чаргу, павінны саступіць месца бяскласаваму, бездзяржаўнаму грамадству (камунізм).

За аснову сваёй перыядызацыі першабытнай гісторыі Ф.Энгельс узяў схему А.Фергюсона і Л.Г.Моргана, больш поўна ахарактарызаваўшы сацыяльна-эканамічныя і гаспадарчыя аспекты развіцця першабытных калектываў. Паводле марксісцкага вучэння, менавіта спосаб вытворчасці матэрыяльнага жыцця абумоўлівае сацыяльны, палітычны і духоўны працэсы жыцця грамадства¹.

У сваю работу *«Дыялектыка прыроды»* (дата) Ф.Энгельс уключыў падрыхтоўчую главу *«Роля працы ў працэсе пераўтварэння малы ў чалавека»*, у якой сфармуляваў асновы працоўнай тэорыі антрапагенезу.

2.5 Развіццё першабытнай археалогіі і палеантрапалогіі ў XX ст.

У XX стагоддзі працягваецца пашырэнне базы фактаў, на падставе якіх становіцца магчымай канкрэтна-гістарычная рэканструкцыя першабытнага мінулага. Далейшае развіццё такіх прыродазнаўчых дысцыплін, як геалогія, палеакліматалогія, палеабатаніка, палеанталогія дазваляе ўзнавіць прыродныя ўмовы, у якіх адбывалася станаўленне чалавека, развіццё яго матэрыяльнай і духоўнай культуры. Так, рэканструкцыя абрысаў мацерыкоў і існаваўшых паміж імі сухапутных мастоў дазволіла ўзнавіць карціну рассялення чалавецтва са Старога Свету: засяленне Амерыкі з Азіі праз старажытную Берынгію, засяленне Аўстраліі, Новай Гвінеі і Тасманіі з Паўднёва-Усходняй Азіі па сістэме мастоў, якія звязвалі Вялікія Зондскія астравы.

2.5.1. Развіццё археалогіі

Працягваецца развіццё *археалогіі палеаліту*. У Еўропе вядзецца інтэнсіўны пошук пячорных стаянак (асабліва ў Францыі). Даследуюцца пахаванні, каменныя прылады, узоры мастацтва эпохі палеаліту. Першым абагульняючым даследаваннем у гэтым накірунку стала праца іспанскага вучонага *Гуга Абермаера «Дагістарычны чалавек» (1907)*, у якой былі абагульнены і крытычна прааналізаваны ўсе існаваўшыя на той час звесткі па археалогіі і палеантрапалогіі эпохі палеаліту і мезаліту.

Развіваецца *археалогія неаліту*. Выяўлена вялікая разнастайнасць культурных традыцый неалітычнай эпохі. У канцы 30-х гадоў XX ст. англійскі археолаг *Гордан Чайльд* абаснаваў канцэпцыю *«неалітычнай рэвалюцыі»*, як першага значнага скачка ў развіцці вытворчых сіл, які прывёў да росту колькасці насельніцтва, развіцця духоўнай культуры.

У 50-60-я гады XX стагоддзя вядуцца інтэнсіўныя археалагічныя даследаванні старажытнейшых паселішчаў у Пярэдняй Азіі і ў даліне Ніла.

¹ На сёняшні дзень устаноўлена, што жорсткай сувязі паміж формамі гаспадаркі і тыпам сацыяльна-эканамічных адносін не існуе.

Актыўна вывучаецца **проблема ўзнікнення вытвараючай гаспадаркі**. Дагэтуль лічылася, што жывёлагадоўля ўзнікла раней за земляробства. Раскопкі паказалі, што пераход да вытвараючай гаспадаркі адбываўся спачатку ў форме пераходу да земляробства со стойлавым утрыманнем невялікай колькасці прыручаных жывёл. Высветлілася, што найстаражытнейшыя знаходкі культурных раслін і хатніх жывёл адносяцца да IX-X тыс да н.э., гэта значыць да самага канца палеаліту і пачатку мезаліту. Ачагі ўзнікнення вытвараючай гаспадаркі ў Міжземнамор'і і Сярэдняй Азіі развіліся пад уплывам імпульсаў з Пярэдняй Азіі. У басейне рэк Хуанхэ і Янцзы, у Паўднёва-Ўсходняй Азіі складваліся самастойныя цэнтры пераходу да вытвараючай гаспадаркі.

У 50-я гады XX ст. з адкрыццём геафізічных метадаў у археалогіі з'явілася магчымасць атрымання абсалютных дат для усіх адрэзкаў першабытнай гісторыі.

2.5.2. Развіццё палеантрапалогіі

У пачатку XX ст. была даказана марфалагічная своеасаблівасць неандэртальскага чалавека. У 1907 г. нямецкі анатам **Густаў Швальбэ** зрабіў параўнанне варыяцый неандэртальскага чэрапа, знойдзенага ў 1856 г., з аналагічнымі варыяцыямі чэрапа сучаснага чалавека. Г.Швальбэ упершыню вылучыў неандэртальскі від у складзе старажытных людзей, прапанаваўшы выдаваць назву *Homo primigenius*.

Працягваецца абмеркаванне гістарычнага лёсу неандэртальца. Да канца 30-х гадоў большасць вучоных лічыла, што неандэртальскі чалавек не быў продкам чалавека сучаснага. Неандэртальцы існавалі ў Еўропе ў эпоху сярэдняга палеаліту, а сучасны чалавек з'яўляецца пазней, у эпоху верхняга палеаліту, з усходу і не звязаны па паходжанні з неандэртальцам.

У 1927 г. амерыканскі антраполог **Аліш Грдлічка** ўпершыню абаснаваў **гіпотэзу неандэртальскай фазы** ў эвалюцыі сучаснага чалавека. На думку А.Грдлічкі, неандэртальцы былі непасрэднымі продкамі чалавека, пра што сведчаць наступныя факты: храналагічна ўсе неандэртальскія знаходкі больш старажытныя, чым знаходкі чалавека сучаснага; геаграфічна неандэртальцы распаўсюджаны па ўсіх мацерыках Старога Свету; існуе шэраг пераходных марфалагічных форм паміж неандэртальцам і сучасным чалавекам.

Зараз некаторыя вучоныя не падзяляюць гэтую тэорыю. Супрацьлеглыя погляды атрымалі назву **тэорыі прэсапіенса**, паводле якой сучасны чалавек паходзіць ад нейкіх больш прагрэсіўных форм, якія суіснавалі з неандэртальцам.

У хуткім часе былі знойдзены яшчэ больш прымітыўныя пераходныя формы, чым неандэрталец. Храналогія знаходак прадстаўлена ў табліцы:

Год	Рэгіён	Адкрыцці
1924	Таунг, Паўднёвая Афрыка	Знойдзены першы чэрап аўстралапітэка (<i>Australopithecus Africanus</i>). Знаходка апісана англійскім прафесарам анатоміі Раймандам Дартам . У 30-40 гг. у Паўднёвай Афрыцы знойдзены новыя рэшткі аўстралапітэкаў. Калега Р.Дарта,

		<i>Роберт Брум</i> , даводзіць, што ў Паўднёвай Афрыцы існавалі аўстралапітэкі 2-х тыпаў – масіўны і дробны. Папярэдне знаходкі датуюцца 2 млн. г.т.
1927	Пячора Джоўкоўдзянь, Кітай (непадалёк ад Пекіна)	Адкрыццё касцявых рэшткаў <i>сінантрапа</i> . Апісаны спачатку англійскім палеантолагам <i>Дэвідсанам Блэкам</i> , а затым, больш поўна, нямецкім анатамам <i>Францам Вайдэрайхам</i> . У 30-я гады XX ст. працягваецца адкрыццё прадстаўнікоў гэтай групы.
1959	Цясніна Алдувай, Танзанія	Англійскія археолагі <i>Люіс і Мэры Лікі</i> знайшлі чэрап <i>зінджантрапа</i> (масіўная форма аўстралапітэка). Узрост знаходкі – каля 1,5 млн год. У тых самых пластах знойдзены груба апрацаваныя прылады (алдувайская каменная індустрыя). Прыналежнасць прылад да зінджантрапа застаецца спрэчнай.
1960	Цясніна Алдувай, Танзанія	Л. і М. Лікі знайшлі рэшткі <i>чалавека ўмелага (Homo habilis)</i> . Побач знойдзены грубыя рубячыя прылады. Чалавек умелы меў прагрэсіўныя рысы ў будове чэрапа і мозга ў параўнанні з аўстралапітэкамі. Знаходка датуецца 1,8 млн г.т.
1965	Усходні бераг возера Рудольф, Кенія	Роберт Лікі знаходзіць самыя старажытныя галечныя прылады, якія датуюцца 2,6 млн г.т.
1967	Даліна р. Ома, Эфіопія	Пачала працу вялікая міжнародная экспедыцыя. За 30 год знойдзены касцявыя рэшткі больш за 10 аўстралапітэкаў, узрост якіх складае ад 4 да 2 млн год.
1974	Хадар, Эфіопія	Знойдзены амаль поўны шкілет самкі аўстралапітэка (« <i>Люсі</i> »). Узрост – каля 3 млн год.
80-я гг XX ст.	Эфіопія, Танзанія, Усходняя Афрыка	Адкрыты рэшткі чалавека, анатамічна вельмі блізкага да чалавека сучаснага, якія датуюцца больш за 100 тыс г.т. Большасць спецыялістаў прымае тэорыю аб афрыканскай прарадзіме <i>Homo sapiens</i>

У 60-я гады пачынаюцца актыўныя даследаванні паводзін вышэйшых чалавекападобных прыматаў на волі, у натуральных прыродных умовах. Англійская даследчыца Джэйн Гудал вывучае паводзіны шымпанзэ ў Танзаніі, амерыканка Даян Фосі займаецца даследаваннем паводзін горнай гарылы ў Цэнтральнай Афрыцы (горы Вірунга, Заір, Руанда, Уганда). Даныя прыматалогіі выкарыстоўваюцца для рэканструкцыі самых ранніх этапаў станаўлення чалавечага грамадства.

РАЗДЗЕЛ 3. АНТРАПАГЕНЕЗ І СТАНАЎЛЕННЕ ЧАЛАВЕЧАГА ГРАМАДСТВА

- 3.1. Сучасная тэорыя антрапагенезу
- 3.2. Вышэйшыя выкапнёвыя малпы і іх роля ў эвалюцыі чалавека
- 3.3. Архантрапы (*Homo erectus*)
- 3.4. Палеантрапы (*Homo primigenius*)
- 3.5. Станаўленне сацыяльнай арганізацыі. Эпоха праабшчыны
- 3.6. Неантрапы (*Homo sapiens*)
- 3.7. Узнікненне абшчынна-радавой арганізацыі

3.1 Сучасная тэорыя антрапагенезу

Антрапагенез – вучэнне пра паходжанне чалавека, станаўленне яго як біялагічнага віду. Паводле сучасных навуковых уяўленняў, чалавек з’явіўся ў выніку эвалюцыі жывой матэрыі і паходзіць ад малпы. Існуе дзве групы доказаў жывёльнага паходжання чалавека:

1) *Прамыя доказы* – касцявыя рэшткі выкапнёвага чалавека, яго бліжэйшых продкаў і роднасных форм.

2) *Ускосныя доказы* – даныя параўнальнай анатоміі (агульны план будовы арганізму, аналогіі органаў і тканак), параўнальнай эмбрыялогіі (агульныя рысы ў развіцці эмбрыёна), рудзіменты¹ і атавізмы², а таксама даныя генетыкі³.

Месца чалавека ў біялагічнай сістэматыцы. Яшчэ ў сярэдзіне XVIII ст. Карл Лінэй уключыў чалавека ў сістэму жывёльнага царства, аб’яднаўшы яго з вядомымі на той час малпамі ў складзе *атраду прыматаў*. Большасць прыматаў вядзе дрэўны лад жыцця, чым тлумачыцца з’яўленне сваеасаблівай пяціпалай, хватальнай канечнасці. Для прыматаў уласціва тэндэнцыя да усёаднасці, адсутнасць вузкай спецыялізацыі ў харчаванні.

¹ Рудзіменты – недаразвітыя органы, якія ў ходзе эвалюцыі страцілі свае функцыі. Да рудзіментарных органаў чалавека адносяцца рэшткі агульнага валасянога покрыва, хваставыя пазванкі, апендыкс, інш.

² Атавізмы – з’яўленне ў дарослых арганізмаў прыкмет, характэрных для іх далёкіх продкаў. У чалавека могуць сустракацца такія атавізмы, як агульная валасатасць, наяўнасць хваста, шыйная фістула на месцы жабернай шчыліны, інш.

³ Першыя даследаванні храмасом малпаў і чалавека пачаліся ў 30-40 гады XX ст. У выніку было пацверджана найбольшае падабенства чалавека і чалавекападобных у арганізацыі храмасом. Не так даўно амерыканскія вучоныя выявілі, што ДНК чалавека і шымпанзэ ідэнтычныя на 99,4 %.

Бліжэйшымі сваякамі чалавека сярод іншых прыматаў з'яўляюцца сучасныя чалавекападобныя малпы (*антрапоіды*): шымпанзэ, гарыла, арангутан. Факт бліжэйшай роднасці чалавека і чалавекападобных быў даказаны яшчэ ў 1863 г. Томасам Гекслі («Месца чалавека ў прыродзе»). Для ўсіх чалавекападобных уласціва павелічэнне памераў і масы цела, падобная да чалавечай фізіягноміка, міміка, эмоцыі, будова ўнутраных органаў, фізіялогія¹. Агульнасць унутранай будовы чалавека і антрапоідаў дапаўняецца знешнім падабенствам: адсутнасць хваста, падобныя вушныя ракавіны, пазногці на пальцах, інш. Даследаванні паводзінаў чалавекападобных малпаў паказалі іх высокую здольнасць да навучання.

Разам з тым, яшчэ Ч.Дарвін падкрэсліваў, што ні адзін з відаў сучасных чалавекападобных не можа разглядацца ў якасці продкавай формы для чалавека, што абумоўлена іх крайняй спецыялізацыяй. Сучасная навука пацвярджае гэтае меркаванне.

Сучасны чалавек і яго бліжэйшыя продкі адносяцца да *сям'і гамінід*. Для ўсіх прадстаўнікоў гэтай сям'і ўласцівы комплекс прыкмет, які адрознівае іх ад іншых прыматаў, у тым ліку чалавекападобных. Гэты комплекс прынята называць *гамініднай трыядай*:

- прамахаджэнне (двуногая хада);
- кісьць, здольная да вырабу прылад;
- развіты мозг.

У айчыннай антрапалогіі склалася традыцыя вылучаць тры паслядоўныя стадыі фарміравання чалавека: *архантрапы* (старажытнейшыя людзі), *палеаантрапы* (старажытныя людзі), *неаантрапы* (новыя, ці сучасныя людзі). Сістэматыка выкапнёвых продкаў чалавека адрозніваецца ў розных даследчыкаў. Што датычыць чалавека сучаснага, то ён адносіцца да *віду Homo sapiens sapiens* у складзе *сям'і гамінід атраду прыматаў* (гл. малюнак 3.1.1).

Рухаючыя сілы антрапагенезу. Існуюць розныя тэорыі, якія тлумачаць прычыны і механізм эвалюцыі чалавека. Найбольш вядомыя тэорыі прыведзены ў табліцы 3.1.1:

Табліца 3.1.1 Рухаючыя сілы антрапагенезу

	Тэорыя	Механізм
•	Тэорыя палавога адбору (Ч. Дарвін)	Паводле Ч. Дарвіна, сваеасаблівыя марфалагічныя рысы чалавека ўтварыліся ў выніку адбору жанчынамі мужчын, якія вылучаліся пэўнымі перавагамі. У выніку такія мужчыны пакідаюць больш шматлікае патомства. Тэорыя Ч. Дарвіна не тлумачыць, чаму развіваюцца менавіта такія прыкметы, як аб'ём мозга, рухомая кісьць і г.д.
•	Працоўная тэорыя антрапагенезу (Ф. Энгельс)	Вырашальнае значэнне ў паходжанні чалавека Ф. Энгельс надаваў сацыяльнаму фактару. Паводле тэорыі Ф.Энгельса, «праца стварыла чалавека». Менавіта працоўная дзейнасць людзей, скіраваная на задавальненне іх патрэб (харчаванне і абарона)

¹Так, чалавекападобныя малпы хварэюць многімі інфекцыйнымі хваробамі, уласцівымі чалавеку (грып, малярыя, тыф, туберкулёз, інш.). Пры гэтым хвароба працякае з той жа сімптоматыкай, што і ў чалавека.

		стала стымулам для эвалюцыйных пераўтварэнняў. Узнікненне прамахаджэння звязана са спецыялізацыяй рукі малпы да працоўнай дзейнасці – вырабу прылад, маніпулявання ежай, пераносу прадметаў. Супольная працоўная дзейнасць спрыяла ўзнікненню мовы і грамадства.
	Экалагічныя тэорыі (А.А.Велічка, Р.Фоулі, В.П.Аляксеў ¹)	Паводле Р.Фоулі, любым эвалюцыйным зменам спрыяе непастаянства якасцістэм у часе і прасторы. Так, станаўленне сям’і гамінід адбывалася на фоне ссушэння клімата, скарачэння лясоў і распаўсюджання стэпаў і саван. Гэта стала прычынай пераходу часткі чалавекападобных малпаў да наземнага ладу жыцця і прамахаджэння. Выхад у саванну прымусіў змяніць крыніцы харчавання і перайсці да рэгулярнага ўжывання мяса. Гэта, у сваю чаргу, стала стымулам для развіцця прыладавай дзейнасці.
	Тэорыя мутацый (Н.Г.Мацюшын ²)	Рэшткі выкапнёвых продкаў чалавека, у тым ліку чалавека ўмелага, прымеркаваны да рэгіёну Вялікіх Ўсходне-Афрыканскіх разломаў. Актыўны вулканізм, а таксама наяўнасць магутных залежаў уранавых руд стварае павышаны радыеактыўны фон. Павышаная радыяцыя стала прычынай значных мутацый сярод чалавекападобных малпаў. У выніку з’явіліся іх новыя разнавіднасці – аўстралапітэкі, а ў далейшым – чалавек умелы.
	«Водныя» гіпотэзы (Э.Хардзі, Я.Ліндблад ³)	Станаўленне чалавека адбывалася на узбярэжжах цёплых мораў і акіянаў, на марскім мелкаводдзі. Продкі чалавека працяглы час знаходзіліся ў вадзе. У выніку развіваецца прамахаджэнне, знікае валасяное покрыва, развіваецца сводчатая стапа і выступаючы нос з накіраванымі ўніз ноздрамі, што дазваляе затрымліваць дыханне пад час плавання і нырвання.

Верагодней за ўсё, у эвалюцыі чалавека дзейнічала не адна прычына, а некалькі. Паходжанне чалавека абумоўлена ўздзеяннем комплекса разнастайных біялагічных і сацыяльных фактараў.

Існуе меркаванне, што роля натуральнага абору на працягу эвалюцыі чалавека паступова змяншаецца, у той час як роля сацыяльнага фактару ўзрастае. Так, у эпоху ніжняга палеаліту назіраюцца значныя змяненні фізічнага тыпу чалавека пры малым прагрэсе ў тэхніцы і культуры, і наадварот, сучасны чалавек захоўвае пастаянства фізічнага тыпу пры значных зменах ў вытворчасці і тэхніцы.

3.2 Вышэйшыя выкапнёвыя малпы і іх роля ў эвалюцыі чалавека

Рэшткі продкаў сучаснага чалавека вядомыя на ўсіх мацерыках Старога Свету і адсутнічаюць у Амерыцы і Аўстраліі (там няма і чалавекападобных малпаў). Як было адзначана, ніводная з сучасных чалавекападобных малпаў не можа лічыцца продкам чалавека. Аднак навуцы вядомыя **агульныя продкі**

¹ Велічко А.А. Связь динамики природных изменений в плейстоцене с развитием первобытного человека // Вопросы антропологии, Вып. 37, 1971; Фоули Р. Еще один неповторимый вид. М., 1990; Алексеев В.П. Очерки экологии человека. М., 1993.

² Матюшин Г.Н. У истоков человечества. М., 1982.

³ Линдблад Я. Человек – ты, я и первозданный. М., 1991.

чалавека і сучасных афрыканскіх антрапоідаў (гарылы і шымпанзэ) – выкапнёвыя чалавекападобныя малпы канца трацічнага перыяду. Найбольш блізкімі да чалавека з’яўляюцца **дрыяпітэкі*** (дрыяпітэкавыя малпы), якія існавалі 14-20 млн. год таму ў Заходняй Еўропе, Афрыцы, Азіі. Дрыяпітэкі маюць шэраг прагрэсіўных марфалагічных асаблівасцяў у будове зубной сістэмы, якія набліжаюць іх да чалавека, а менавіта – памяншэнне клыкоў і **дыястэмы***. Дрыяпітэкі жылі на дрэвах і харчаваліся пераважна пладамі.

Непасрэднымі продкамі сям’і гамінід (паводле іншых меркаванняў, найстаражытнейшымі гамінідамі) прынята лічыць **аўстралапітэкаў*** (гісторыю адкрыцця гл. раздзел 2.4). Аўстралапітэкавыя малпы з’явіліся ў Афрыцы каля 6-7 млн. год таму, апошнія з іх вымерлі каля 900 тыс. год таму, калі ўжо існавалі больш прагрэсіўныя формы.

Характэрнай рысай аўстралапітэкаў, якая адрознівае іх ад чалавекападобных і набліжае да чалавека, з’яўляецца **прамахаджэнне** (двуногая лакамоцыя*). Даследаванні аўстралапітэкаў паказалі, што прамахаджэнне развілася раней, чым пачалося павелічэнне аб’ёму мозга.

Некаторыя вучоныя адносяць аўстралапітэкаў да асобнай сям’і ў складзе атраду прыматаў, некаторыя – да падсям’і ў складзе сям’і гамінід (гл. мал. 3.1.1). Аўстралапітэкаў падзяляюць на тры асноўныя групы: раннія, грацыльныя, масіўныя (табл. 3.2.1).

Табліца 3.2.1 Аўстралапітэкі

	Група	Час існавання	Характэрныя рысы
1.	Раннія аўстралапітэкі	7 – 4 млн г. т.	Мелі найбольш прымітыўную будову. Двуногая хада. Рост не больш за 1 м. Памеры мозга як у шымпанзэ (каля 390 см ³).
2.	Грацыльныя аўстралапітэкі (<i>Australopithecus afarensis</i> , <i>Australopithecus africanus</i>)	4 – 2,5 млн г. т.	Мелі параўнальна невялікія памеры і ўмераныя прапорцыі. Двуногая хада. Рост 1-1,5 м, вага 20-40 кг. Параўнальна вялікі мозг - 350-550 см ³ . Найбольш верагодныя продкі чалавечай лініі эвалюцыі.
3.	Масіўныя аўстралапітэкі (<i>Paranthropus robustus</i> , <i>Paranthropus Boisei</i>)	2,5 – 1 млн г.т.	Буйныя (да 70 кг вагой) спецыялізаваныя расліннаедныя прыматы (харчаванне пераважна злакамі). Двуногая хада. Рост да 1,7 м. Аб’ём мозга – каля 550 см ³ . Магчыма, маглі выкарыстоўваць і вырабляць прылады. Вымерлі.

Лад жыцця аўстралапітэкаў. Аўстралапітэкі насялялі адкрытыя мясцовасці афрыканскай саванны, а таксама ўскраіны леса. Яны жылі невялікімі групамі ў некалькі асобін, пастаянна вандравалі, пераважна па берагах рэк і азёр, а ўвечары ўзлазілі на дрэвы, як гэта робяць сучасныя шымпанзэ. Пераход ад жыцця ў лесе да жыцця ў саванах прывёў да зменаў у характары харчавання. Першапачатковае ўжыванне выключна расліннай ежы змянілася увёднасцю, прычым мяса набывала ўсё большае значэнне. Вядома,

што грацыльныя аўстралапітэкі часам палявалі на дробных жывёл. Паводле сучасных уяўленняў, аўстралапітэкі выкарыстоўвалі ў якасці прылад драўляныя палкі і паліцы, косткі, вострыя камяні.

Старажытнейшым прадстаўніком падсям'і гамінін, у якую ўваходзіць і сучасны чалавек, з'яўляецца так званы «**чалавек умелы**» (*Homo habilis*, *прэзінджантрап*), побач з касцявымі рэшткамі якога былі знойдзены грубыя каменныя прылады працы. Некаторыя вучоныя лічаць чалавека ўмелага самым першым відам рода *Homo* (гл. мал. 3.1.1). Зараз вядома, што чалавек умелы з'явіўся ў Афрыцы каля 2,6 млн г.т. і існаваў да 1,5 млн г.т. Найбольш верагодна, ён паходзіць ад аўстралапітэка афрыканскага (грацыльнага).

Прынцыповым адрозненнем чалавека ўмелага былі *адносна вялікі развіты мозг* (аб'ём мозга большы, чым у аўстралапітэкаў, 550-800 см³) і *кісць, прыстасаваная для вырабу прылад працы*. Павелічэнне аб'ёму мозга звязваюць з уключэннем значнай колькасці жывёльных бялкоў у рацыён харчавання. Рост чалавека ўмелага складаў каля 1,2 м. Разам з тым, *Homo habilis* захоўваў у сваёй марфалогіі шмат прымітыўных рысаў. З-за гэтага некаторыя даследчыкі лічаць яго толькі прагрэсіўнай позняй разнавіднасцю грацыльных аўстралапітэкаў.

Лад жыцця «чалавека ўмелага». Лічыцца, што менавіта *Homo habilis* пераступіў мяжу, што аддзяляла высокаразвітых двуногіх прыматаў ад чалавека. У адрозненні ад аўстралапітэкаў, чалавек умелы навучыўся вырабляць каменныя прылады, перайшоў да рэгулярнага ўжывання мясной ежы. Верагодна, чалавек умелы ўжо сістэматычна практыкуе калектыўнае паляванне. Вядома, што навыкі калектыўнага палявання уласцівы і для сучасных шымпанзэ. Некаторыя вучоныя мяркуюць, што дапаўненнем да харчавання мясам служыла ўжыванне ў ежу падалі. Хабілісы маглі аднімаць здабычу ў драпежнікаў альбо падбіраць рэшткі іх трапезы.

Найстаражытнейшыя галечныя прылады, якія вырабляў чалавек умелы, датуюцца 2,6 млн год (1965 г., возера Рудольф, Кенія). Спачатку гэта былі проста расколатыя напалам галькі, пазней пачалі адбіваць ад каменя па некалькі сколаў, афармляючы рэжучы край (т. зв. чоперы). Такія прымітыўныя прылады адносяць да найстаражытнейшага этапу палеалітычнай індустрыі, які атрымаў назву **алдувайскай культуры**, ці «**культуры абабітых галек**». Валуны і галька падвяргаліся прасцейшай апрацоўцы, і характарызуюцца наяўнасцю грубых сколаў штучнага паходжання.

Такім чынам, каля 6-7 млн год таму ў Афрыцы з'явіліся прамаходзячыя чалавекападобныя малпы, якія паступова эвалюцыянавалі ў 2-3 тыпы аўстралапітэкаў. Адзін з гэтых тыпаў працягваў развівацца, у выніку чаго набыў больш развіты мозг і стварыў прымітыўную матэрыяльную культуру. Гэтыя дасягненні дапамаглі яму каля 1 млн г. т. выцесніць сваіх бліжэйшых суродзічаў.

3.3 Архантрапы (*Homo erectus*)

Людзей пачатковых пераходных тыпаў называюць **архантрапамі** (*Homo erectus* – чалавек прамаходзячы). Верагодней за ўсё, архантрапы паходзяць ад чалавека ўмелага. З’явіўшыся ў Афрыцы, асобныя групы архантрапаў рассяліліся ў Еўропе, Усходняй Азіі (сінантрап), і Паўднёва-Усходняй Азіі (яванскі пітэкантрап). Адныя вучоныя адносяць архантрапаў да роду пітэкантрапаў у складзе падсям’і гамінін, іншыя – да віду *Homo erectus* у складзе роду *Homo* (глядзі мал. 3.1.1). Архантрапы існавалі ад 1,6 млн да 300 тыс г.т. Час існавання архантрапаў адпавядае эпохе ніжняга палеаліту. Існуе некалькі разнавіднасцяў архантрапаў, найбольш вядомыя з якіх прадстаўлены ў табліцы 3.3.1.

Табліца 3.3.1 Архантрапы

Група	Гісторыя адкрыцця	Марфалагічныя рысы
Яванскі пітэкантрап (<i>Pithecantropus erectus</i> , <i>Homo erectus</i>)	1890-1891 гг., востраў Ява. Знойдзены чарапная крышка і даўгія косткі. З 30-х гадоў XX ст. на Яве знойдзены рэшткі яшчэ каля 20 індывідаў.	Аб’ём мозга – каля 900 см ³ ; Чэрап захоўвае прымітыўную структуру (малая вышыня чарапной каробкі, моцна развіты надброўны валік).
Атлантрап (<i>Atlanthropus mauritanicus</i>)	1954-1955 гг., Паўночная Афрыка. Знойдзены тры ніжнія сківіцы няпоўнай захаванасці.	Па ўзроўні марфалагічнага развіцця стаіць блізка да яванскага пітэкантрапа.
Сінантрап (<i>Sinanthropus pekinensis</i>)	1927 г., Паўночны Кітай, 40 км ад Пекіна, пячора Джоў-коў-дзянь. Пачынаючы з 1927 г. знойдзены касцявыя рэшткі больш за 40 індывідаў.	Аб’ём мозга – 900-1200 см ³ . Чэрап захоўвае прымітыўную структуру, аднак разрастанне ў задняй частцы скроневай долі мозга сведчыць пра зараджэнне мовы. Сінантрапы пачалі выкарыстоўваць агонь.
Гейдэльбергскі чалавек¹ (<i>Homo erectus heidelbergensis</i>)	1907 г., Германія, наваколлі г. Гейдэльберг Знойдзена ніжняя сківіца.	Самыя старажытныя рэшткі чалавека з Еўропы. Па ўзроўні марфалагічнага развіцця стаіць блізка да сінантрапа.

Усе пералічаныя прадстаўнікі архантрапаў знаходзяцца на розным ўзроўні развіцця. Паводле найбольш пашыраных меркаванняў, *Homo habilis* уяўляе сабой найбольш раннюю стадыю архантрапаў, яванскі пітэкантрап прадстаўляе больш позні этап развіцця, а сінантрап і гейдэльбергскі чалавек – яго найвышэйшую стадыю.

¹ На сучасным этапе больш прынята адносіць гейдэльбергскага чалавека да палеантрапаў. Гл. Богатенков, Д.В., Дробышевский С.В. Антропология // <http://www.ido.edu.ru/psychology/anthropology/index.html>; Вишняцкий Л.Б. Человек в лабиринте эволюции. М., 2004.

Марфалагічная характарыстыка архантрапаў. Сярэдні рост архантрапаў складаў каля 165 см, яны мелі даволі масіўны целасклад. Агульная будова шкілету ў архантрапаў і сучаснага чалавека аднолькавая, галоўнае адрозненне складаецца ў форме чэрапа і структуры мозга. Архантрапы мелі нізкі лоб, развіты надброўны валік, масіўную ніжнюю сківіцу, нізкую чарапную каробку. Разам з тым, разрастанне ў задняй частцы скроневай долі мозга сведчыць пра зараджэнне мовы. Аб'ём мозга архантрапаў вагаўся ў межах 700-1200 см³. Сярэдні аб'ём мозга архантрапаў пераўзыходзіць мінімальныя велічыні, уласцівыя для *Homo sapiens*.

Лад жыцця, працоўная дзейнасць архантрапаў. Пашыраецца геаграфія рассялення. Архантрапы засвоілі не толькі зону субтропікаў, але і ўмераны пояс, для якога ўласціва сезоннасць клімата. Засваенне зоны ўмеранага клімату патрабавала пашырэння крыніц харчавання. Перавагі ў барацьбе за існаванне давала здольнасць рэгулярна здабываць мяса. Архантрапы значна ўдасканалілі прыёмы палявання, што дазволіла ім паспяхова паляваць на буйных жывёл¹.

Выкарыстанне загоннага палявання патрабавала каардынацыі калектыву і ўскладнення спосабаў абмену інфармацыяй. Даказана, што архантрапы ўжо валодалі мовай, аднак іх мова была значна менш развіта ў параўнанні з мовай сучаснага чалавека.

Архантрапы спачатку выраблялі **прылады алдувайскага тыпу**. Прыкладна каля 1 – 1,5 млн год таму прылады ўдасканальваюцца настолькі, што іх адносяць да новай археалагічнай культуры – **ашэльскай** (новы этап ніжняга палеаліту). Тыповай прыладай ашэльскай культуры з'яўляецца ручное рубіла. Яно мела універсальнае прызначэнне і выкарыстоўвалася для выкопвання каранёў, а таксама ў якасці ўдарнай прылады. Акрамя каменных прылад, архантрапы выраблялі таксама драўляныя коп'і, якія знаходзяць у тарфяных балотах Еўропы.

Архантрапы ўмелі будаваць прымітыўныя наземныя жыллы (стаянкі Таральба і Амбрана ў Іспаніі, Тэрра Амата ў Францыі). Вядомы пячорныя пасяленні архантрапаў (пячора Араго ў Францыі, пячора Джоў-коў-дзянь у Кітаі).

Архантрапы авалодалі агнём. Менавіта архантрапы першымі пачалі сістэматычна выкарыстоўваць агонь для абагрэву, прыгатавання ежы, аховы ад драпежнікаў і для палявання на дзікіх жывёл². Верагодней за ўсё, архантрапы карысталіся агнём, але здабываць яго яшчэ не ўмелі.

¹ Так, раскопкі ў пячоры Джоў-коў-дзянь (Кітай) паказалі, што сінантрапы паспяхова палявалі на дзікоў, бізонаў, аленьяў, газэляў, коней і насарогаў.

² Вядома, што гатаванае на агні мяса – больш спажываемае, лягчэй засвойваецца арганізмам. Цяпло вогнішча дазваляла перажыць суровую зіму. Агонь выкарыстоўваўся і ў якасці зброі пры засяленні пячораў, дзе канкурэнцыю чалавеку складалі пячорныя мядзведзі і саблязубыя кошкі. Неабходнасць пастаянна сачыць за агнём спрыяе ўзнікненню паняцця дома. Вогнішча становіцца цэнтрам камунікацыі, сямейнага ладу жыцця.

3.4 Палеантрапы (*Homo sapiens neanderthalensis*)

Каля 300 тыс год таму з'яўляецца новы тып людзей – **палеантрапы** (*неандэртальскі чалавек, Homo sapiens neanderthalensis*). Апошнія палеантрапы зніклі прыкладна 35-30 тыс г.т. У пачатку XX ст. Г.Швальбэ прапанаваў вылучыць неандэртальцаў у асобны від пад назвай *Homo primigenius*. У наш час большасць вучоных лічыць, што людзі сучаснага тыпу і неандэртальцы павінны разглядацца як падвід аднаго віда. Палеантрапаў адносяць да архаічнай формы *Homo sapiens* (падвід *Homo sapiens neanderthalensis*) (гл. мал. 3.1.1).

Марфалагічная характарыстыка палеантрапаў. Неандэртальцы мелі сярэдні рост (165-170 см) і магутны целасклад. Па аб'ёму мозга палеантрапы дасягнулі, і нават некалькі перавысілі ўзровень сучаснага чалавека (1000-1700 см³). Пры гэтым структура мозга палеантрапаў заставалася адносна прымітыўнай. Так, у неандэртальца былі адносна слаба развіты лобныя долі, якія адказваюць за абстрактнае мысленне і сацыяльныя паводзіны. Такім чынам, аб'ём мозга рос хутчэй, чым развівалася яго структура і змянялася форма.

Амерыканскія даследчыкі Ф.Ліберман і Э.Крэйлін здзейснілі спробу рэканструкцыі моўнага апарату неандэртальца на падставе вымярэння шыйных пазванкоў і аснавання чэрапа. Вучоныя прыйшлі да высновы, што неандэрталец гаварыў прыкладна ў 10 разоў павольней, чым сучасныя людзі, і не мог выразна артыкуляваць такія гукі, як «і», «а», «у», «г», «к»; адзіны галосны гук, якім карысталіся неандэртальцы, нагадваў нешта сярдняе паміж «ы» і «э»¹.

Лакальныя варыяцыі неандэртальскага тыпу. Рэшткі палеантрапаў былі выяўлены на ўсіх кантынентах Старога Свету.

Афрыканскія знаходкі неандэртальцаў (Брокен-Хіл у Замбіі, Салданы ў Паўднёвай Афрыцы, Афар у Эфіопіі) вылучаюцца малым аб'ёмам мозга, адносна прымітыўным чэрапам.

Сярод еўрапейскіх неандэртальцаў вылучаюць дзве групы: 1) раннюю – больш прагрэсіўную, т. зв. *групу Эрынгсдорф*, і 2) познюю – рэгрэсіўную, т. зв. *групу Шапель*. Парадаксальна, на першы погляд, сітуацыя, калі на змену прагрэсіўным формам прыходзяць рэгрэсіўныя, тлумачыцца наступным чынам. Позняя група еўрапейскіх неандэртальцаў апынулася ў ізаляцыі ў выніку наступлення апошняга ледавіка і была вымушана існаваць ва ўмовах надзвычай суровага клімату. У гэтай сітуацыі перавагі ў барацьбе за выжыванне даваў не інтэлект, а фізічная моц і вынослівасць. Неандэртальцаў групы Шапель прынята называць «класічнымі неандэртальцамі».

У Азіі былі знойдзены разнастайныя тыпы неандэртальца, як прымітыўныя, так і прагрэсіўныя. На Бліжнім Усходзе доўгі час вылучалі дзве

¹ Гл. Констэбл Д. Неандэртальцы. / Пер. с англ. И.Гуровой. М., 1978. Апошнім часам даследаванне Лібермана і Крэйліна выклікае ўсё больш крытыкі. Зараз прызнаецца, што паміж чалавекам сучасным і неандэртальцам існавалі пэўныя адрозненні ў анатоміі галасавых органаў, аднак яны не былі настолька вялікімі.

групы неандэртальцаў. Адну з іх, прадстаўленую знаходкамі ў пячорах Схул¹ і Кафзех (Ізраіль), называлі «прагрэсіўнай» (узрост 70-100 тысяч год), а іншую, якая ўключала выкапнёвых людзей з пячор Кебар, Амуд і Табун, разглядалі як блізкую «класічным» неандэртальцам Еўропы (узрост не больш за 70 тысяч год). Спачатку здавалася натуральным, што «прымітыўныя» неандэртальцы групы з'яўляюцца продкамі «прагрэсіўных» неандэртальцаў групы Схул². Некаторыя антрапологі выказвалі меркаванне, што неандэртальцы групы Схул уяўляюць сабой вынік змешвання нармальных неандэртальцаў з людзьмі сучаснага тыпу. Удакладненне ўзросту знаходак абвергла гэтыя гіпотэзы. Высветлілася, што «прымітыўныя» неандэртальцы з'явіліся на Бліжнім Усходзе пазней, чым «прагрэсіўныя». Верагодна, «класічныя» неандэртальцы прыйшлі з поўначы, з Еўропы, у эпоху рэзкага пахаладання клімата. У наш час большасць антрапологаў разглядае неандэртальцаў групы Схул як ранніх прадстаўнікоў людзей сучаснага тыпу³.

Сёння няма адназначнага адказу на пытанне аб гістарычным лёсе неандэртальца. У навуцы да сёняшняга дня працягваюцца спрэчкі аб удзеле неандэртальца ў фарміраванні чалавека сучаснага тыпу. Некаторыя вучоныя лічаць неандэртальца непасрэдным продкам чалавека сучаснага (*тэорыя неандэртальскай фазы*), некаторыя мяркуюць, што станаўленне чалавека разумнага адбывалася адначасова і паралельна эвалюцыі неандэртальца (т. зв. *тэорыя прэсапіенса*⁴).

Лад жыцця, працоўная дзейнасць палеантрапаў. Неандэртальскі тып чалавека сфарміраваўся яшчэ ў ашэльскую эпоху. Знаходкі ранніх неандэртальцаў суправаджаюцца тыповай ашэльскай індустрыяй. Каля 200 тыс. год таму з'яўляецца *мусцьерская тэхніка* – больш дасканалая і эканомная. Ускладняюцца формы прылад, рубіла змяншаюцца па памерах (да 5-8 см у даўжыню). Тыповымі прыладамі эпохі мусцье з'яўляюцца *скрэблы* (для выдзелкі скур) і *востраканечнікі* (выкарыстоўваліся для разразання, праколвання скур і г.д.). Сустрэкаюцца праколкі і шылы з косці, што сведчыць

¹ У 1931-1932 гг. у пячоры *Мугарэт-эс-Схул* (з арабскага – «Казіная пячора») былі знойдзены рэшткі неандэртальцаў, якія характарызаваліся шэрагам прагрэсіўных асаблівасцей: мелі больш развітыя лобныя долі, большую вышыню чэрапа, менш выражаны надброўны валік. Пры гэтым яны суправаджаліся характэрным для неандэртальцаў археалагічным інвентаром.

² Так, савецкі антраполог Я.Я.Рагінскі лічыў, што шкілетныя рэшткі Схул, Табун, Кафзех з'яўляюцца прадстаўнікамі пераходнай стадыі ў працэсе пераўтварэння палеантрапа ў неантрапа.

³ Гл. Вишняцкий Л.Б. Человек в лабиринте эволюции. М., 2004; Вишняцкий Л.Б. История одной случайности или происхождения человека. М., 2005.

⁴ Апошнім часам тэорыя прэсапіенса атрымала новыя пацверджанні. Так, даследаванні фрагментаў ДНК, атрыманых з костак 4-х еўрапейскіх неандэртальцаў, паказала, што генетычная адлегласць паміж неандэртальцамі і чалавекам сучасным у тры з лішнім разы перавышае розніцу паміж сучаснымі расавымі групамі чалавецтва (негроідамі, мангалогідамі і еўрапеоідамі). Разам з тым, даследаванні ў гэтай галіне толькі пачынаюцца, таму пакуль рана рабіць канчатковыя высновы.

пра з'яўленне вопраткі са скур. У мусцьерскую эпоху вынайздзена контрударная рэтуш, з'яўляюцца састаўныя прылады.

Працягваецца далейшае рассяленне чалавека, асваенне новых экалагічных зон. Удасканальваюцца спосабы пабудовы жылля, людзі актыўна засяляюць пячоры, выганяючы адтуль буйных драпежнікаў – пячорных мядзведзяў, львоў і гіен. Заўважна удасканальваюцца прыёмы палявання, атрымлівае далейшае развіццё загоннае паляванне. Асноўную здабычу еўрапейскіх неандэртальцаў складаюць такія буйныя жывёлы, як бізоны, пячорныя мядзведзі, коні, паўночныя алені, дзікія быкі, маманты і шарсцістыя насарогі.

Больш складанымі становяцца сацыяльныя адносіны. З аднаго боку, гэта *праявы гуманізму*¹, з іншага боку – *сляды забойства сабе падобных*, сведчанні *канібалізму*². Зараджаецца сімвалічная дзейнасць. Пра гэта сведчаць пакінутыя неандэртальцамі ямкі на камянях, пракрэсленыя палосы на вапняку, костках і кавалках вохры.

З'яўляецца пахавальны рытуал. Неандэртальцы былі першымі людзьмі, якія сістэматычна хавалі сваіх памерлых. Найбольш старажытныя пахаванні адносяцца да 100 тыс. г.т. Большасць пахаванняў, адкрытых у Еўропе, Пярэдняй і Сярэдняй Азіі, арыентаваны па лініі захад-усход. Як правіла, шкілеты ляжалі ў ямах, вырытых у падлозе пячор. Многія былі пакладзены ў позу спячага чалавека. Пахаванні суправаджаюцца пахавальным інвентаром (каменныя прылады, кавалкі мяса, падсілкі з ляснога хвашчу³). Гэта дазваляе выказаць меркаванне аб існаванні рытуалаў, звязаных з уяўленнямі пра загробнае жыццё.

¹ У французскай пячоры Ла-Шапель-о-Сен былі знойдзены рэшткі неандэртальца, які памёр у даволі сталым узросце. Пры жыцці ён быў хворы на артрыт і не мог удзельнічаць у паляванні. Страціўшы амаль усе зубы, акрамя 2-х, ён не мог нармальна харчавацца. Па ўсёй верагоднасці, блізкія дзяліліся з ім ежай і, магчыма, нават папярэдне яе пражоўвалі, каб яна была мягчэйшай.

² У 1899 годзе ў Крапіне (Югаславія) археолагі знайшлі знявечаныя рэшткі каля 20-ці неандэртальцаў – мужчын, жанчын і дзяцей. Чарапы былі разбітыя на дробныя кавалкі, косці рук і ног расколатыя ўздоўж (верагодна, для таго, каб дастаць касцявы мозг), сляды апальвання указвалі на тое, што мяса смажылася. У 1965 годзе ў пячоры Арцю (Францыя) былі знойдзены скапленні апаленых і разбітых чалавечых костак, змяшаных з косткамі жывёл.

³ У 1908 г. у пячоры Ла-Шапель-о-Сен (Францыя) было выяўлена пахаванне старога неандэртальца ў неглыбокай яме, на грудзях памерлага ляжалі нага зубра, разбітыя косткі жывёл і крамянёвыя прылады. У гроце Тэшык-Таш (Узбекістан) было знойдзена пахаванне неандэртальскага хлопчыка, які ляжаў ў коле з 6-ці пар рагоў горнага казла. У пячоры Шанідар (Ірак) была знойдзена магіла мужчыны з праломленым чэрапам. Палеабатанічныя даследаванні паказалі, што памерлы быў пакладзены на падсілку з сасновых галінак, а зверху пасыпаны кветкамі.

Сведчанні рытуальнай практыкі. У пячорах Германіі, Югаславіі і Каўказа былі выяўлены тайнікі са схаванымі там чарапамі пячорных мядзведзяў¹. Існуюць сведчанні зараджэння ў неандэртальцаў паляўнічай магіі.

3.5 Станаўленне сацыяльнай арганізацыі. Праабшчына (першабытны статак)

Пачатковую форму арганізацыі грамадства ў айчыннай навуцы прынята называць *праабшчынай*, ці «*першабытным чалавечым статакам*». Тэрмін «*першабытна статак*» быў уведзены ў савецкую навуку ў 1930-я гады для абазначэння сацыяльнай арганізацыі людзей, якія яшчэ толькі фарміраваліся. У замежнай антрапалогіі гэты тэрмін не ўжываецца. Рэканструкцыя праабшчыны абапіраецца выключна на ўскосныя звесткі:

эталогія прыматаў (сацыяльныя паводзіны вышэйшых малпаў – шымпанзэ, гарылы)

факты археалогіі і антрапалогіі (жытлы, полаўзроставае структура груп)

факты этналогіі (перажыткі найбольш старажытных станаў чалавечага грамадства)

Супастаўленне і аналіз гэтых звестак дазваляе выказаць гіпотэзы пра пачатковы стан грамадства. Назіранні за прыматамі дазволілі вылучыць тры важнейшыя фактары, якія рэгулявалі адносіны ў праабшчыне:

- цесная сувязь паміж маці і яе дзіцянятамі
- узаемная прыхільнасць самца і самкі
- узаемнае прыцягненне аднаполых асобін

Лічыцца, што ў аўстралапітэкаў найбольш устойлівай адзінкай статка выступалі мацярынска-дзіцячыя групы, ці базісныя групы, якія ўключалі толькі маці і яе дзіцянят у якасці пастаянных сруктураўтваральных элементаў. Час ад часу да базіснай групы прыставаў адзін альбо некалькі дарослых самцоў, утваралася новая структурная адзінка – гарэмная група, якая складалася з аднаго фізічна моцнага самца, некалькіх самак і іх агульных дзіцянят.

Перш за ўсё ўтвараецца спадчынная сувязь, як мінімум, 2-х пакаленняў (маці-дзіця). На наступных этапах гэтая сувязь пераўтвараецца ў кроўнароднасную. У далейшым з яе паўстае складаная і разгалінаваная сістэма сваяцтва. Позняя праабшчына, верагодна, ўжо была падзелена на дзве адасобленыя групы, адну з якіх складалі юнакі і дарослыя мужчыны, а другую – жанчыны і дзеці.

У большасці прыматаў, у тым ліку ў чалавека, самцы буйнейшыя за самак. Менавіта яны дамінуюць у супольнасці і выконваюць усе функцыі паўсядзённага жыццезабеспячэння: наведзенне парадку ў супольнасці, абарона супольнасці, здабыванне ежы. Пры гэтым характар адносін паміж самцамі зусім іншы, чым паміж самкамі. Мужчынскі пачатак адказвае за фарміраванне ў

¹ У пячоры Драхенлох (Швейцарскія Альпы), у глыбіні была знойдзена кубічная скрыня (каля 1 м³), зверху накрытая плоскім камянем. У скрыні ляжалі 7 чарапоў мядзведзя, павернутых мордамі да ўваходу.

грамадстве вертыкальных (іерархічных) адносін, звязаных з панаваннем і падпарадкаваннем, барацьбой за ўладу, лідэрства. Жаночы пачатак фарміруе гарызантальныя адносіны, заснаваныя на сімпатыі і сяброўстве, раўнапраў’і, клопаце і выхаванні, улажванні канфліктаў і г.д.

Не выключана, што паралельна маглі фарміравацца некалькі варыянтаў сацыяльнай структуры, але ў кожнага віда гамінід яна была сваёй.

Храналагічныя рамкі праабшчыны. Эпоха праабшчыны пачынаецца з вылучэннем чалавека з жывёльнага свету. Асноўны крытэрыў гэтай падзеі – пачатак вырабу прылад працы (2,6 млн год таму). Канец эпохі праабшчыны звязаны са з’яўленнем *Homo Sapiens* і пераходам да радавой абшчыны (каля 100 тысяч год таму). Эпоха праабшчыны падзяляецца на дзве стадыі: ранняя праабшчына (стадыя архантрапаў) і позняя праабшчына (стадыя палеантрапаў).

Рэканструкцыя праабшчыны. Праабшчына ўяўляла сабой невялікія па колькасці групы, якія налічвалі каля 20-30 дарослых. Групы займаліся збіральніцтвам, паляваннем, вялі вандроўны лад жыцця, што было абумоўлена абмежаванасцю кармавых рэсурсаў. Часам у эпоху праабшчыны сустракаецца адносная аселасць (пячора Джоў-коў-дзянь). Лічыцца, што структура праабшчыны архантрапаў была неўстойлівай, асобныя індывіды _нярэдка пераходзілі з аднаго статка ў іншы.

Паляванне было прагрэсіўным заняткам, які спрыяў развіццю сацыяльных адносін. Так, загоннае паляванне патрабуе ўзаемадапамогі, умення зладжана працаваць у калектыве. Менавіта загоннае паляванне было формай працоўнай дзейнасці, якая стымулявала арганізаванасць абшчыны, прымушала аб’ядноўвацца, выклікала патрэбу абменьвацца інфармацыяй, дзяліцца вопытам.

Палавыя адносіны ў праабшчыне. Адзінай крыніцай для рэканструкцыі з’яўляецца вывучэнне палавых адносін у вышэйшых чалавекападобных прыматаў. Напрыклад, для гарыл ўласцівы гарэмныя сем’і; гэтая форма арганізацыі групы заснавана на жорсткай канкурэнцыі паміж самцамі, што выключае магчымасць супрацоўніцтва. У групх шымпанзэ, наадварот, пануе *праміскуітэт**.

3.6 Неантрапы (*Homo sapiens*)

Пераход да эпохі верхняга палеаліту (40 тыс. гадоў таму) звязаны са з’яўленнем і паўсюдным рассяленнем людзей новага тыпу – **неантрапаў**, ці *Homo sapiens sapiens*.

Неантрапы вылучаюцца ўдасканаленай структурай мозга, які мае больш развітыя лобныя і скроневыя долі, а таксама больш развітыя паўшар’і. Лобныя долі мозга, як вядома, адказваюць за творчае мысленне, планаанне, мастацкую дзейнасць, кантроль эмоцый, мову і г.д. Адпаведна змянілася і форма чэрапа: павялічылася велічыня чарапной каробкі, паменшыўся рэльеф лобнай косткі (знікае надброўны валік), утварыўся падбародкавы выступ (што звязана з

удасканаленнем моўнага апарату). Аб'ём мозга сучаснага чалавека вагаецца у межах 1000-2000 см³, і складае ў сярэднім каля 1400 см³.

Час узнікнення неантрапаў. Да пачатку 80-х гадоў XX ст. агульнапрынятым было меркаванне, што людзі сучаснага фізічнага тыпу з'явіліся ўпершыню каля 35-40 тыс. год таму. Аднак у 80-я гады ў Афрыцы былі зроблены адкрыцці рэштак людзей, якія амаль не адрозніваліся ад сучасных, узрост якіх складае каля 100 тыс год таму (знаходкі з пячор на р. Класіес і пячоры Бордэр у Паўднёвай Афрыцы, чэрап Ома 1 з Эфіопіі). З таго часу усё большая колькасць даследчыкаў першабытнасці пачынае схіляцца да думкі, што людзі сучаснага тыпу, альбо вельмі блізкія да яго з'явіліся ў Афрыцы не менш як 100 тысяч год таму¹.

Адзіны рэгіён за межамі Афрыкі, дзе цяпер вядомыя амаль такія ж старажытныя рэшткі неантрапаў – гэта Бліжні Усход (знаходкі ў пячорах Схул і Кафзех).

У Еўропе людзі сучаснага тыпу з'яўляюцца адносна позна, тут не выяўлены рэшткі неантрапаў раней за 36-37 тыс год таму. *Homo sapiens sapiens* прыйшлі ў Еўропу з Бліжняга Усходу, а яе першапачатковае насельніцтва, неандэртальцы, хутчэй за ўсё не вытрымалі канкурэнцыі з прышэльцамі і вымерлі. На сёняшні момант даказаны факт даволі працяглага суіснавання неандэртальца і чалавека сучаснага ў Заходняй Еўропе, дзе яны жылі побач на працягу як мінімум пяці, а то і дзесяці тысяч год.

У Азіі (акрамя Бліжняга Усходу²) таксама пакуль невядомыя рэшткі неантрапаў, узрост якіх перавышаў бы 40 тыс год.

Такім чынам, калі ў Еўропе, а таксама на большай частцы Азіі (за выключэннем яе заходніх раёнаў) неантрапы з'яўляюцца не раней за 40 тыс год таму, то ў Афрыцы і на Бліжнім Усходзе выкапнёвыя рэшткі неантрапаў маюць узрост у 2-3 разы большы. Людзі, якія амаль не адрозніваліся ад нас у анатамічным плане, жылі ў Паўднёвай і Усходняй Афрыцы, а таксама на Бліжнім Усходзе ужо каля 80-100 тыс год таму, а магчыма і яшчэ раней.

У розны час выказваліся розныя погляды на праблему прарадзімы *Homo sapiens sapiens*:

1) Гіпотэза вузкага манацэнтрызму. Паводле гэтай гіпотэзы, месцам паходжання людзей сучаснага тыпу быў нейкі дастаткова абмежаваны рэгіён, адкуль яны рассяліліся па планеце, паступова выцесніўшы папярэдне існаваўшыя аўтахтонныя папуляцыі гамінід. Спачатку склалася адзіная раса людзей: для ўсіх верхнепалеалітычных чарапоў Старага Свету характэрны агульны комплекс прыкмет – шырокі нізкі твар, нізкія арбіты, падоўжаная форма чарапной каробкі.

¹ Вишняцкий Л.Б. человек в лабиринте эволюции. М., 2004; Вишняцкий Л.Б. История одной случайности или происхождение человека. М., 2005.

² На Бліжнім Усходзе людзі сучаснага аблічча спачатку з'явіліся каля 100 тыс г. т., аднак пазней часткова ці цалкам саступілі месца неандэртальцам. Верагодна, неандэртальцы прыйшлі з поўначы, з Еўропы у эпоху рэзкага пахаладання клімата. Толькі нашмат пазней, у эпоху каля 40 тыс год таму, людзі сучаснага тыпу вяртаюцца на Бліжні Усход.

Недахопы гіпотэзы – гіпотэза супярэчыць факту лакальнай пераемнасці археалагічных культур ад эпохі мусцье да верхняга палеаліту. Калі б рассялялася адна раса, назіралася б распаўсюджанне адной археалагічнай культуры, аднолькавых спосабаў апрацоўкі каменя.

2) **Гіпотэза поліцэнтрызму.** Паводле гэтай гіпотэзы, станаўленне людзей сучаснага тыпу адбывалася больш-менш незалежна ў некалькіх рэгіёнах старога Свету. Гіпотэза ўпершыню была сфармулявана ў 1939 г. нямецкім антрапологам Францам Вайдэнрайхам (працаваў у Кітаі, займаўся вывучэннем сінантрапа). Паводле гэтай гіпотэзы, розныя расы сучаснага чалавека паходзяць ад розных рас неандэртальца (глядзі табліцу 3.5.1). Такім чынам, прарадзімай *Homo sapiens sapiens* можна лічыць увесь Стары Свет.

Табліца 3.5.1. Цэнтры фарміравання сучасных рас паводле Ф.Вайдэнрайха

Сучасныя расы	Зыходныя формы	Цэнтры фарміравання	Марфалагічныя супастаўленні, што сведчаць аб пераемнасці
Аўстралоіды	Яванскі пітэкантрап	Паўднёва-Усходняя Азія	Сагітальны валік чарапной каробкі
Мангалоіды	Сінантрап	Усходняя Азія	Сплошчаны твар, лапатападобныя разцы
Негроіды	Афрыканскі неандэрталец	Афрыка	Шырокі нос, выступанне ніжняй часткі твару («прагматызм»)
Еўрапеоіды	Еўрапейскі неандэрталец	Еўропа	Артагнатны твар, моцнае выступанне насавых костак

Такім чынам, пачатак расагенэзу прыпадае на ніжні і сярэдні палеаліт. На карысць гіпотэзы Вайдэнрайха сведчыць факт лакальнай пераемнасці археалагічных культур ад мусцье да верхняга палеаліту.

Недахоп гіпотэзы – паходжанне чалавека ад розных рас неандэртальца супярэчыць факту відавочнага адзінства сучаснага чалавецтва.

3) **Гіпотэза шырокага манацэнтрызму.** Гіпотэза была прапанавана савецкім антрапологам Я.Я. Рагінскім ў 1947 г. і уяўляе сабой спробу кампраміснага вырашэння праблемы. Паводле Я.Я.Рагінскага, непасрэднымі продкамі сучасных людзей з’яўляюцца пярэднеазіяцкія неандэртальцы; аднак трансфармацыя неандэртальца ў чалавека разумнага адбывалася на значнай тэрыторыі. Пры гэтым вялікае значэнне мела змешванне ўжо склаўшага неантрапа з іншымі групамі неандэртальцаў (генетычны абмен). Вобласць фарміравання *Homo sapiens sapiens* ахоплівае Паўночную Афрыку, Усходняе Міжземнамор’е, Каўказ, Сярэдняю і Пярэдняю Азію.

У цэлым пытанне аб месцы ўзнікнення сучаснага чалавека далёкае ад свайго вырашэння. У святле апошніх акрыццяў з’явіліся новыя аргументы на карысць тэорыі манацэнтрызму. Новыя антрапалагічныя матэрыялы адназначна сведчаць пра тое, што неантрапы спачатку з’явіліся ў Афрыцы і непасрэдна прылягаючых да яе рэгіёнах Азіі.

Расагенэз. Эвалюцыйныя перавагі чалавека сучаснага спрыялі відавой экспансіі. Адбываецца рост насельніцтва, шырокае рассяленне ў раней незаселеныя вобласці. У верхнім палеаліце неантрапы засялілі Сібір, Паўночную Еўропу, Амерыку, Аўстралію. У ходзе асваення новых кліматычных зон адбываецца станаўленне расавых тыпаў. Паводле сучасных уяўленняў, еўрапеоідная раса сфарміравалася пераважна ў Еўропе, мангалоідная – ў Азіі, негроідная – ў Афрыцы і Аўстраліі. Расавыя асаблівасці фарміраваліся ў выніку прыстасавання да розных кліматычных умоў:

Табліца 3.5.2 Прыстасавальны характар расавых прыкмет

Вялікія расы	Прыстасаванні
Негроідная раса	Склалася ў выніку прыстасавання да жыцця пры высокай тэмпературы. Класічныя прадстаўнікі негроіднай расы маюць вельмі цёмную скуру, кучаравыя валасы, шырокі нос, тоўстыя вусны. Цёмны колер скуры – вынік высокай канцэнтрацыі ў скуры пігменту меланіну – ахова ад сонечнай актыўнасці. Кучаравыя валасы утвараюць паветраную падушку, якая ахоўвае галаву ад перагрэву; шырокі нос і тоўстыя вусны узмацняюць цеплаатдачу.
Мангалоідная раса	Склалася ў выніку прыстасавання да сухога кантынентальнага клімату ва ўмовах паўпустынь і стэпаў (рэзкія перапады тэмпературы, пыльныя буры). Аналагі – бушмены і гатэнтоты Паўднёвай Афрыкі. Твар у прадстаўнікоў мангалоіднай расы пакрыты слоём тлушчу, які ахоўвае ад рэзкіх перападаў тэмператур і сухасці паветра. Вочы характарызуюцца вузкім разрэзам і наяўнасцю асаблівай складкі ва ўнутраным кутку вока (эпікантус), які абараняе ад пыльных бур.
Еўрапеоідная раса	Фарміравалася ва умовах прыледавіковага клімату і характарызуецца наяўнасцю прыстасаванняў, якія ахоўваюць арганізм ад пераахалоджвання. Выступанне насавых костак падаўжае шлях паветра да дыхальных шляхоў, спрыяе яго саграванню. Светлая скура – вынік натуральнага адбору. Пігмент меланін перашкаджае утварэнню вітаміна D пад уздзеяннем сонца. У прыледавіковай Еўропе было мала сонечных дзен, людзі амаль увесь год насілі вопратку. У выніку перавагу давала светлая скура з малай колькасцю меланіну, якая была здольная максімальна паглынаць сонечнае святло.

У савецкай антрапалогіі шырокае прызнанне атрымала **тэорыя этапнасці фарміравання рас**. Паводле гэтай тэорыі ў верхнім палеаліце ўзніклі два першасныя ачагі расаўтварэння: 1) *Усходні* – Цэнтральная і Усходняя Азія; і 2) *Заходні* – Заходняя, Цэнтральная, Усходняя Еўропа, Каўказ, Пярэдняя, Паўднёвая, Паўднёва-Усходняя Азія. Пад уздзеяннем фактараў знешняга асяроддзя ў гэтых цэнтрах фарміруюцца два расавыя ствалы: *мангалоіды* (эпіцэнтр – Манголія, Паўночны Кітай) і *еўра-афрыканоіды* (спалучаюць у сабе еўрапеоідныя і негроідныя рысы; падобнае спалучэнне назіраецца ў сучасных аўстралоідаў).

У мезаліце, у сувязі з далейшым пашырэннем *айкумены**, ўзнікаюць *другасныя ачагі расаўтварэння*. На захадзе фарміруюцца тры другасныя ачагі:

- 1) **Еўропа** – фарміруюцца паўночныя і паўднёвыя еўрапеоіды;

- 2) *Афрыка* – фарміруюцца негроідныя асаблівасці;
- 3) *Аўстралія* – адбываецца кансервацыя нейтральных рыс ва ўмовах ізаляцыі.

На ўсходзе фарміруюцца два другасныя ачагі:

- 1) *Усходняя Азія* – фарміруюцца класічныя мангалоіды;
- 2) *Амерыка* – адбываецца кансервацыя больш нейтральных рыс ва ўмовах ізаляцыі.

На ранніх этапах расагенезу асноўнымі фактарамі расаўтварэння былі прыстасаванне да асяроддзя і ізаляцыя на абшарах цэлых мацерыкоў. Пазней ўзмацнілася змешванне прадстаўнікоў розных рас. Так, у Міжземнамор’і адбывалася змешванне негроідаў і еўрапеідаў, у Паўднёвай і Паўднёва-Усходняй Азіі негроіды змешваліся з мангалоідамі і еўрапеідамі.

3.7 Узнікненне абшчынна-радавога ладу

У эпоху верхняга палеаліту разам са з’яўленнем сучаснага чалавека і развіццём вытворчых сіл заканамерна павінны былі адбыцца якасныя змены ў арганізацыі грамадства. Прынята лічыць, што ў гэты час на змену праабшчыне прыходзіць новая, больш трывалая форма сацыяльнай арганізацыі. Наконт ранняй формы гэтай арганізацыі існуюць два пункты гледжання :

Мацярынска-радавая тэорыя. Паводле гэтай тэорыі, першабытны чалавечы статак, у якім панаваў *праміскуітэт**, на мяжы раняга і позняга палеаліту пераўтварыўся ў *мацярынскі род*, які стаў першай упарадкаванай формай арганізацыі грамадства.

Сутнасць рода складася ў абсалютнай забароне палавых адносін паміж яго членамі (прынцып *радавой экзагаміі**). Таму члены рода павінны былі шукаць сабе палавых партнераў за яго межамі, ў іншых родах.

Узнікненне рода было адначасова і з’яўленнем сістэмы, якая складалася з двух родаў, звязаных паміж сабой адносінамі групавага шлюбу – *дуальна-радавой арганізацыі**. Разам з родам, такім чынам, узнік і шлюб, які ў сваёй пачатковай форме быў *групавым* (дуальна-радавым) і *дыслакальным**. Рэальны групавы шлюб не быў сумай шлюбаў паміж індывідамі. Уступленне ў палавыя адносіны асобаў, якія належылі да розных родаў, не дала ім ніякіх праў адзін на адно і не накладала ніякіх абавязкаў. Індывіды, самі па сабе ўзятыя, не знаходзіліся ў шлюбе. Шлюбам былі звязаныя толькі дзве групы, два рода.

Калі першапачатковы род быў мацярынскім, ужо гэта адно стварала сацыяльныя перадумовы для грамадскай перавагі жанчын, пануючага становішча жанчыны ў родзе, сям’і, ідэалагічным жыцці.

Абшчынная тэорыя. Паводле гэтай тэорыі асноўнай адзінкай першабытнага грамадства на ўсіх этапах яго развіцця была першабытная абшчына, якая складалася з парных сем’яў. Абшчына і сям’я – асноўныя і ўніверсальныя ячэйкі чалавечага грамадства. Мацярынскі род не першасны ў

дачынненні да бацькоўскага: абодва раўнацэнныя паводле сваіх функцый і гістарычнага значэння. Першапачатковы род быў бацькоўскім, а ў далейшым абедзве формы ўзнікалі паралельна, без усялякай заканамернасці.

Галоўным аргументам, які выкарыстоўвалі прыхільнікі мацярынска-радавой тэорыі, пачынаючы ад Е.Я.Бахофена, быў тэзіс пра тое, што індывідуальнаму шлюбу папярэднічаў групавы; у гэтай сітуацыі бацькоўства заставалася невядомым, лік роднасці можна было весці толькі па мацярынскай лініі. Праціўнікі мацярынска-радавой тэорыі сцвярджаюць, што існаванне групавога шлюбу не даказана. Нават пры дапушчэнні групавога шлюбу і невядомасці біялагічнага бацькоўства, вядома было бацькоўства сацыяльнае, якое вызначалася прыналежнасцю ўсёй групы бацькоў да пэўнага роду.

Іншы грунтоўны аргумент на карысць мацярынска-радавой арганізацыі прапанаваў у свой час Э.Тайлар: этнаграфія ведае шмат фактаў пераходу ад мацярынскага роду да бацькоўскага і амаль ніводнага факту адваротнага пераходу. Адпаведна амаль заўсёды можна сустрэць перажыткі мацярынскага роду ў бацькоўскім, і ніколі – наадварот. Сучасныя этнографы знаходзяць усё новыя сведчанні былой мацярынска-радавой арганізацыі ў плямён, якія яшчэ нядаўна лічыліся бацькоўска-радавымі альбо ўвогуле безрадавымі (ведда Шрыланкі, частка эскімосаў, інш.). Гэты тэзіс таксама сустракае контраргументы ў праціўнікаў мацярынскай тэорыі: перажыткі мацярынска-радавой арганізацыі могуць быць не рэшткамі старога, а зародышамі новага стану грамадства. Такім чынам, праблема рэканструкцыі ранніх форм радавой абшчыны далёкая ад свайго вырашэння.

РАЗДЗЕЛ 4. ЭПОХА РАННЕПЕРШАБЫТНАЙ АБШЧЫНЫ (РПА)

4.1 Агульная характарыстыка эпохі РПА

4.2 Сацыяльна-эканамічныя адносіны эпохі РПА

4.3 Дэмаграфічная сітуацыя эпохі РПА

4.4 Полаўзроставая арганізацыя ў эпоху РПА

4.5 Шлюб і сям'я эпохі РПА

4.6 Абшчынна-родавая арганізацыя ў эпоху РПА

4.7 духоўная культура эпохі РПА

4.8 Моўны і этнічны стан эпохі РПА

4.1 Агульная характарыстыка эпохі раннепершабытнай абшчыны

Стадыя *раннепершабытнай абшчыны* (далей – РПА) пачынаецца са з'яўленнем чалавека сучаснага (*Homo Sapiens Sapiens*), характарызуецца прысвойваючай гаспадаркай ніжэйшых паляўнічых, рыбаловаў, збіральнікаў¹ і адпаведнымі прымітыўнымі формамі грамадскіх адносін. Для гістарычнай рэканструкцыі РПА выкарыстоўваюцца даныя археалогіі, а таксама этнаграфічныя аналагі.

Этнаграфічныя аналагі РПА: карэннае насельніцтва Аўстраліі; у Паўднёвай Амерыцы – індзейцы басейна Амазонкі, вогнезямельцы, у Афрыцы – пігмеі басейны ракі Конга, бушмены пустыні Калахары; ведда Шры-Ланкі, аэта і тасадзеі Філіпін, семангі і сеноі Малаккі, інш. Узровень развіцця большасці з гэтых плямён адпавядае мезаліту. Грамадствы паляўнічых і збіральнікаў, якія захаваліся да нашага часу, як правіла, займаюць рэгіёны з неспрыяльнымі прыроднымі ўмовамі: пустыні (бушмены), трапічныя лясы (пігмеі Афрыкі), арктычныя прасторы (інуіты Арктыкі).

Вытворчыя сілы. На працягу ўсёй эпохі РПА працягваецца рост вытворчых сіл. У верхнім палеаліце ў 3-4 разы пашыраецца асартымент каменных прылад. Удасканалваецца тэхніка апрацоўкі каменя. Так, у верхнім палеаліце з'яўляецца *прызматычны нуклеус* (каменная нарыхтоўка правільнай формы). Атрыманыя пласціны маюць правільную форму. Новая тэхналогія дазваляе больш эканомна расходваць крэмень. Для вырабу прылад шырока выкарыстоўваюцца дрэва і косць. Пашыраецца асартымент састаўных прылад.

Гаспадарка, заснаваная на паляванні на буйных жывёл, дазваляла весці адносна аселя лад жыцця. Для верхняга палеаліту Еўропы характэрны доўгачасовыя стаянкі, дзе людзі жылі па некалькі дзесяткаў год (Францыя, Чэхія, Усходняя Еўропа). У культурным плане такіх стаянак археолагі знаходзяць вялікія скапленні костак буйных жывёл. Так, на стаянцы

¹ Паляванне, рыбалоўства, збіральніцтва уяўляюць сабой *прысваенне* харчовых рэсурсаў, якія пастаўляе прыроднае асяроддзе.

Пшэдмосце (Чэхія) было выяўлена больш за 40 тыс. прылад, рэшткі 800-1000 мамантаў, на стаянцы Салютрэ (Францыя) – рэшткі 10 тыс. коней.

У горных мясцовасцях з развітым карстам пад жытлы працягваюць выкарыстоўваць пячоры. Стаянкі пячорнага тыпу выяўлены ў Іспаніі, Францыі, Швейцарыі, Аўстрыі, на Балканах, у Крыму, на Каўказе, у Сярэдняй Азіі. У адкрытых мясцовасцях вядомы калектыўныя жытлы з некалькімі ачагамі. Каркасам для жытлаў служылі косткі буйных жывёл, пакрыццём – галлё і скуры. Сустрадаюцца зямлянкі. Людзі навучыліся шыць вопратку са скур, аб чым сведчаць знаходкі шылаў і іголак. У якасці нітак выкарыстоўваліся сухажыллі, раслінныя валокны.

Больш выразнымі становяцца *прасторавыя адрозненні ў матэрыяльнай культуры і вытворчай дзейнасці*. У трапічнай зоне вядучую ролю адыгрывае збіральніцтва; жанчыны збіраюць тут да 70-80 % неабходнага харчавання. Ва ўмеранай зоне паўночных шырот пераважае паляванне.

У верхнім палеаліце *чалавек засяляе Новы Свет*. Каля 40 тысяч год таму па сістэме сухапутных мастоў на месцы сучасных Малайскага і Зондскага архіпелагаў была заселена Аўстралія; каля 20-25 тысяч год таму па старажытным сухапутным мосце, што злучаў Азію і Амерыку (т. зв. Берынгія), была заселена Амерыка.

Першы экалагічны крызіс. Росквіт верхнепалеалітычных культур паляўнічых з прыледавіковай Еўропы суправаджаўся масавым вынішчэннем буйных травяядных – мамантаў, у халодных стэпах – бізонаў. Апошнія знішчаліся пры загонным паляванні цэлымі статкамі, якія нават не маглі быць утылізаваныя цалкам¹. Драпежніцкае паляванне было ўласціва і для іншых рэгіёнаў. Так, у перыяд 12-13 тысяч год таму ў Паўночнай Амерыцы сярод больш чым 30-ці відаў млекакормячых былі прадстаўлены маманты, гіганцкія браненосцы, тры разнавіднасці вярблюдаў. Дагістарычныя людзі палявалі на іх на працягу адной тысячы год, пакуль цалкам не вынішчылі. У выніку ў канцы эпохі плейстацэну знікла больш чым палова фауны млекакормячых Амерыкі.

У канцы эпохі палеаліту *завяршаецца ледавіковы перыяд*. Гэтыя змены адбіліся на клімаце значнай часткі часткі Еўразіі і Паўночнай Амерыкі. У Аўстраліі і Афрыцы клімат становіцца больш засушлівым. *Паўсюдна знікаюць буйныя жывёлы* – маманты і шарсцістыя насарогі, аўстралійскія гіганцкія сумчатая. На змену загоннаму паляванню прыходзіць паляванне на больш дробных жывел (сярэдня, дробныя млекакормячыя, птушка). З'яўляюцца новыя спосабы палявання – індывідуальнае з засадамі альбо скрадваннем.

З'яўляецца патрэба ва ўдасканаленні дальнабойнай паляўнічай зброі. У мезаліце вынайздзена першае механічнае прыстасаванне – *лук і стрэлы*. У Паўднёвай Амерыцы, Акеаніі і Паўднёва-Усходняй Азіі ў якасці дальнабойнай зброі выкарыстоўваецца *духавая стрэламятальная трубка*. Узрастае роля рыбалоўства, марскога зверабойнага промыслу. Удасканальваюцца водныя

¹ Так, на верхнепалеалітычнай стаянцы Амвросіеўка (Украіна) археолагі знайшлі рэшткі больш за 800 бізонаў. Гэтыя жывёлы загінулі ў выніку загоннага палявання. Частку жывёл паспелі з'есці, большая частка – згніла.

транспартныя сродкі. Для мезаліту характэрна далейшае аблягчэнне вагі каменных прылад. З'яўляецца *мікралітычная тэхніка*.

На змену аселаму ладу жыцця прыходзіць вандроўны. Доўгачасовыя стаянкі змяняюцца часовымі летнікамі. Разам з тым, на узбярэжжах рэк і мораў сустракаюцца адносна аселяя абшчыны, якія займаюцца рыбалоўствам, збіральніцтвам, марскім зверабойным промыслам.

4.2 Сацыяльна-эканамічныя адносіны эпохі РПА

Сацыяльна-эканамічныя адносіны эпохі РПА абумоўлены *невысокім узроўнем вытворчасці*, уласцівым для прысвойваючай гаспадаркі ніжэйшых паляўнічых, рыбаловаў, збіральнікаў. Выжыць можна было толькі пры ўмове цеснага супрацоўніцтва людзей у калектыве. Нават пры індыўідуальным паляванні, рыбалоўстве, збіральніцтве важнае значэнне мела здольнасць дзяліцца здабычай, калі няўдача адных кампенсуецца поспехамі іншых.

Складваецца натуральны *полаўзроставы падзел працы* (падзел працы па полу і ўзросту). Мужчыны займаюцца паляваннем, рыбнай лоўляй, жанчыны – збіральніцтвам, хатняй гаспадаркай. Дзеці і старыя дапамагаюць дарослым. Старыя з'яўляюцца захавальнікамі калектывага вопыту, займаюцца вырабам прылад працы.

Сукупнай здабычы ледзве хапала для забеспячэння неабходных жыццёвых патрэб абшчыны. *Практычна ўвесь прадукт, што ствараўся грамадствам, з'яўляўся жыццезабяспечваючым*¹. У гэтых умовах складваюцца два асноўныя прынцыпы, неабходныя для выжывання: калектывная ўласнасць і ураўняльнае размеркаванне.

Для РПА характэрна *калектывная уласнасць* як на прадметы спажывання (у першую чаргу на ежу), так і на сродкі вытворчасці. *Зямля, прамысловая тэрыторыя, належаць усёй абшчыне*. Некаторыя грамадствы (напрыклад, эскімосы) увогуле не ведалі ўласнасці на зямлю. У калектывнай ўласнасці знаходзіліся *вытворчыя аб'екты* (паляўнічыя загоны, чоўны, жытлы, агонь). Індыўідуальныя прылады працы маглі знаходзіцца ў *асабістай уласнасці*. Аднак этналогія ведае шмат прыкладаў існавання звычайна без дазволу браць рэчы, абавязкова імі дзяліцца².

Кожны член першабытнага калектыву меў права на долю прадукта, які быў здабыты яе іншымі членамі, выключна ў сілу сваёй прыналежнасці да абшчыны. Раннепершабытная абшчына была сапраўднай камунай. У ёй

¹ *Жыццезабяспечваючы прадукт* – грамадскі прадукт, абсалютна неабходны для падтрымання фізічнага існавання членаў першабытнага калектыву. Увесь грамадскі прадукт, які перавышае гэты ўзровень, называецца *лішкавым прадуктам*.

²Элізабэт Томас, якая вывучала жыццё бушменаў, паведамляе, што рэчы ў іх пастаянна перамяшчаюцца ад адных членаў да другіх. Варта толькі каму-небудзь што-небудзь папрасіць, як чалавек тут жа аддае. “І культура патрабуе, каб яны дзяліліся адзін з адным, і ніколі не бывае, каб бушмен адмаўляўся падзяліцца рэччу, ежай, альбо вадой з іншым членам яго групы”.

дзеінічаў прынцып – ад кожнага па здольнасцях, кожнаму – па патрэбнасці. Адпаведна, адносіны ўласнасці і размеркавання ў РПА часта называюць першабытна-камуністычнымі.

Ураўняльнае размеркаванне – неабходная умова выжывання ва ўмовах прымітыўнай прысвойваючай гаспадаркі з яе нізкай прадукцыйнасцю працы. Пакуль увесь грамадскі прадукт быў жыццезабяспечваючым, ніякае іншае размеркаванне, акрамя ўраўняльнага, не магло існаваць. Любая іншая форма размеркавання прывяла б да таго, што частка членаў грамадства атрымала б менш прадуктаў, чым неабходна для выжывання, і ў рэшце рэшт загінула б. А гэта прывяло б да дэградацыі і распаду самой абшчыны. З’яўленне параўнальна невялікага лішкавага прадукту¹ таксама не магло істотна змяніць сітуацыю.

Размеркаванне здабычы заўсёды было ўраўняльным. Нават самы ўдачлівы здабытчык не атрымліваў больш за астатніх. Пры гэтым *улічваліся патрэбы па полу і ўзросту*. У першую чаргу гэта датычыла размеркавання ежы, якая складала асноўную масу жыццезабяспечваючага прадукту.

Пры такой форме размеркавання ніхто не атрымліваў сваю долю ад кагосці. Ён проста браў яе з агульнага фонду. Кожны член калектыву меў права на долю прадукту, але яна не паступала ў яго ўласнасць, а толькі ў карыстанне. Ён не мог яе ўжыць для якой-небудзь мэты, акрамя непасрэднага фізічнага спажывання. У выніку працэс спажывання быў адначасова і працэсам размеркавання².

Развіццё абмену. Пакуль не было рэгулярнага лішкавага прадукту, грамадства не магло дазволіць нікому са сваіх членаў выкарыстоўваць ствараемы прадукт для якіх-небудзь іншых мэтаў, акрамя фізічнага спажывання. Са з’яўленнем рэгулярнага лішкавага прадукту зараджаецца абмен. Усе даныя этнаграфіі сведчаць, што абмен узнік спачатку ў форме дараабмену (абмену дарамі). Сутнасць дараабмену складаецца ў стварэнні новых альбо падтрыманні ўжо існаваўшых сацыяльных сувязей паміж індывідамі альбо групамі.

У эпоху РПА часцей практыкуецца *міжабшчынны абмен*. Спачатку абменьваліся спецыфічнымі багаццямі прыроднага асяроддзя. Так, у верхнім палеаліце каўказскі абсідыян шырока распаўсюджваецца ў Сібіры,

¹ **Лішкавы прадукт** – грамадскі прадукт, які перавышае жыццёзабяспечваючы прадукт, але які яшчэ не прывёў да адносін эксплуатацыі і гэтым самым не стаў прыбавачным прадуктам.

² У якасці нагляднага прыкладу можна прывесці спосаб размеркавання і адначасова спажывання ежы ў шэрагу эскімоскіх груп. Вялікі кавалак мяса ішоў па колу. Кожны мужчына адразу ад яго такую порцыю, якую мог узяць у рот, і перадаваў наступнаму, які рабіў тое ж самае. Да таго моманту, калі кавалак вяртаўся да таго ж чалавека, апошні паспяваў пражаваць і праглынуць першую порцыю і адразу другую. Такім чынам кавалак цыркуляваў да таго часу, пакуль яго не з’ядалі. Падобныя парадкі існавалі і ў некаторых груп бушменаў. Калі ежы было мала, то бралі роўна столькі, колькі можна было праглынуць за адзін прыём.

прыбалтыйскі бурштын – на тэрыторыі Рускай раўніны. У эпоху мезаліту ўзнікае абмен вырабамі¹.

4.3 Дэмаграфічная сітуацыя эпохі РПА

Для эпохі РПА ўласціва нізкая сярэдняя працягласць жыцця (20-25 год), вельмі высокая дзіцячая смяротнасць. Смяротнасць дарослых абумоўлена такімі фактарамі, як няшчасныя выпадкі на паляванні, траўматызм, стыхійныя бедствы. Роля інфекцый і эпідэміяў лічыцца нязначнай. Яны ўзраслі з пераходам да аселасці.

Голад, паводле сучасных этнаграфічных даных, не адыгрываў значнай ролі, як гэта лічылася раней, і сустракаўся хутчэй ў выглядзе выключэнняў. Аднак калі гэта здаралася, пад пагрозай знішчэння аказваліся цэлыя групы. У падобных сітуацыях *улічваліся вышэйшыя інтарэсы калектыву ў цэлым*. У першую чаргу выжыць павінны былі працаздольныя асобы. У гэтай сувязі маглі забіваць альбо пакідаць без дапамогі старых (*герантацыд**), забіваць маленькіх дзяцей (*інфатыцыд**).

Ва ўмовах прысвойваючай гаспадаркі звычайна існуюць **абмежаванні ў колькасці і шчыльнасці насельніцтва** на пэўнай прамысловай тэрыторыі. Гэта абумоўлена абмежаванасцю рэсурсаў прыроднага асяроддзя. Колькасць людзей у раннепершабытнай абшчыне ніколі не перавышала сотні чалавек, і часцей за ўсё складала 25-50 чалавек. Рэгуляванне колькасці насельніцтва адбывалася як у выніку ўздзеяння стыхійных прыродных фактараў (стыхійныя бедствы, голад), так і з дапамогай сацыяльна-культурных механізмаў.

Для грамадстваў паляўнічых і збіральных *не ўласціва імкненне да шматдзетнасці*. Інтэрвал паміж чарговымі нараджэннямі складаў, як правіла, 3-5 год. Вялікая колькасць маленькіх дзяцей адначасова была непажаданая. Гэта тлумачыцца, па-першае, немагчымасцю ва ўмовах вандроўнага жыцця насіць на сабе больш чым адно маленькае дзіця, па-другое, адсутнасцю неабходнага харчавання для немаўляці, акрамя мацярынскага малака, і як вынік, падоўжаным перыядам лактацыі.

Указаны інтэрвал паміж нараджэннямі рэгуляваўся з дапамогай *табу** (забароны) на палавыя адносіны ў пэўны перыяд², а таксама за кошт забойства часткі нованароджаных³.

¹ У абарыгенаў Аўстраліі існавала спецыялізацыя па вырабу розных прылад працы, зброі, упрыгожванняў. І асобныя раёны Аўстраліі, і увесь кантынент у цэлым перасякалі шляхі, па якім рухаліся, пераходзячы з рук у рукі, самыя розныя рэчы. Падвескі з ракавін перамяшчаліся з аднаго канца мацерыка да іншага. Бумерангі траплялі ў месцы, якія адстаялі на 1000 км ад месца іх вырабу.

² У грамадствах паляўнічых і збіральных этнаграфічна ўстаноўлена такая з'ява, як сезоннасць палавога жыцця, калі былі ўсталяваны асаблівыя месяцы для савакупленняў (звычайна восенню). Табу на палавыя адносіны пасля нараджэння дзіцяці маглі доўжыцца ад некалькіх месяцаў да года, а часам і да 2-х год. Час іх дзеяння вызначаўся па-рознаму: да з'яўлення другога зуба ў дзіцяці, да таго, як яно пачынала хадзіць альбо гаварыць і г.д.

³ Забівалі слабых дзяцей, ці дзяцей з фізічнымі дэфектамі, альбо калі нованароджаны мог скласці канкурэнцыю іншаму грудному дзіцяці. Па той самай прычыне забівалі аднаго з

У цэлым колькасць і шчыльнасць насельніцтва паступова павялічваецца. Засяленне новых абшараў магчыма толькі ў сітуацыі дэмаграфічнага росту. Аднак рост насельніцтва адбываецца адносна павольна.

4.4 Полаўзроставая арганізацыя ў эпоху РПА

Для першабытных калектываў характэрны натуральны падзел працы па полу і ўзросту. Фарміруюцца **полаўзроставыя групы**: дзяцей, дарослых мужчын і жанчын, старых. Кожная група мела свае правы і абавязкі, адметны статус.

У першабытную эпоху важнае значэнне надавалася пераходу з катэгорыі падлеткаў у катэгорыю дарослых. Гэты пераход суправаджаўся *ініцыяцыямі** – абрадамі далучэння да катэгорыі дарослых. Ініцыяцыі праводзіліся асобна для хлопчыкаў і дзяўчынак, суправаджаліся выпрабаваннямі і тайнымі абрадамі. Юнакам і дзяўчынам распавядалі свяшчэнныя паданні, тлумачылі звычаі і маральныя прадпісанні, асабліва ў галіне палавога жыцця і ў адносінах да старэйшых. Тлумачылася, што ў выпадку парушэння гэтых норм яны будуць пакараныя боствамі, духамі, што ўсталявалі гэтыя правілы. Выпрабаванні часта суправаджаліся галадоўкай, нанясеннем ран, выбіваннем (падпілоўваннем) зубоў, нанясеннем татуіроўкі, і г.д. У завяршэнні абраду ініцыяцыі ладзілася свята. Жаночыя ініцыяцыі атрымалі значна меншае развіццё, чым мужчынскія.

Падзел на групы мужчын і жанчын. На ранняй стадыі развіцця першабытнага грамадства мужчыны і жанчыны, якія ўваходзілі ў склад рода, у бытавых адносінах часта былі адасоблены адны ад другіх. Паміж мужчынамі і жанчынамі існавалі адносіны ўзаемнага пераразмеркавання прадукта. Мужчыны аддавалі жанчынам частку паляўнічай здабычы і атрымлівалі ад іх прадукты збіральніцтва. Аднак жылі яны раздзельна, у прыватнасці, раздзельна гатавалі і спажывалі ежу.

У некаторых раннепершабытных абшчынах мужчыны і жанчыны размяшчаліся на стаянках паасобку, мелі свае таямнічыя святы, абрады і вераванні, часам нават свае патаемныя мовы. Мужчынскія прылады знаходзіліся ва ўласнасці мужчын, жаночыя – ва ўласнасці жанчын. Існавала забарона жанчынам дакранацца да мужчынскіх прылад працы, і надварот¹. У іншых абшчынах асобна жылі толькі халасцякі і незаможныя дзяўчаты (абарыгены Аўстраліі, семангі, бушмены). У некаторых абшчынах пачынаюць з'яўляцца «**мужчынскія дамы**» – месцы сходаў мужчын, правядзення розных абрадаў, у першую чаргу ініцыяцый.

блізнят. Пры гэтым часцей забівалі дзяўчынак, асабліва калі роля мужчын у здабыванні сродкаў існавання была значнай. У аўстралійскіх абарыгенаў пытанне аб забойстве дзіцяці вырашалася ўсёй абшчынай, волю якой выражала найбольш паважаная старая, якая і забівала дзіця.

¹ У індзейцаў макусі (Гаяна, Паўднёвая Амерыка), напрыклад, існавала павер'е, што яд для стрэл будзе сапсаваны, калі пад час прыгатавання на яго паглядзіць жанчына.

Роўнасць палюў. У эпоху РПА не існавала адносінаў няроўнасці паміж дарослымі мужчынамі і жанчынамі. І мужчыны, і жачыны ў роўнай ступені ўдзельнічалі ў грамадскай вытворчасці. У шэрагу грамадстваў ніжэйшых паляўнічых, рыбаловаў, збіральных, там дзе паляванне было адзінай крыніцай харчавання, прасочваюцца асобныя рысы верхавенства мужчын. Разам з тым, жанчыны захоўваюць аўтарытэт, карыстаюцца свабодай і незалежнасцю. РПА была абшчынай роўных, але ва ўмовах жорсткай барацьбы за існаванне гэтымі роўнымі былі толькі паўнацэнныя члены вытворчага калектыву.

4.5 Шлюб і сям'я эпохі РПА

З узнікненнем родавай арганізацыі ўзнікае **шлюб** – інстытут, які рэгулюе адносіны паміж паламі. Адначасова, ці крыху пазней, утвараецца **сям'я** – інстытут, які рэгулюе адносіны як паміж мужам і жонкай, так і паміж бацькамі і дзецьмі.

У рэканструкцыі **пачатковай формы шлюбу** існуюць две трактоўкі (глядзі табліцу 4.5.1). Першая ўпершыню была прапанавана Л.Г.Морганам; меркавалася, што зыходнай формай быў **групавы шлюб**, які пазней развіваецца ў розныя формы індывідуальнага шлюбу і індывідуальнай сям'і. Паводле другой трактоўкі, індывідуальны шлюб існаваў з самога пачатку, і толькі ў далейшым развіцці набывае іншыя формы. Апошнім часам другая трактоўка набывае большае прызнанне.

Табліца 4.5.1 Пачатковая форма шлюбу (асноўныя трактоўкі)

Пачатковая форма шлюбу	Доказы	Лакалізацыя пачатковага шлюбу
Групавы шлюб (Л.Г.Морган)	1) Аналіз архаічных сістэм сваяцтва. Як правіла, у класавых грамадствах існуюць тэрміны для асобных канкрэтных сваякоў (бацька, маці, сын, дачка і г.д.); у першабытных грамадствах адным і там жа тэрмінам могуць абазначаюцца ўсе мужчыны і жанчыны пэўных узроставак класаў. Адсюль – уяўленні пра групавую роднасць, групавы шлюб (гавайская сістэма сваяцтва). 2) Існаванне сістэмы шлюбных класаў. Аўстралійскае племя Какаду дзеліцца на два паловы: Белага і Чорнага Какаду. Мужчыны ад нараджэння лічацца мужамі жанчын другой паловы племені і наадварот.	Дыслакальны шлюб – муж і жонка жывуць асобна, кожны ў сваёй групе, сустракаюцца эпізадычна
Індывідуальны шлюб	1) Этналогія: нават найбольш адсталыя плямёны ведаюць парны шлюб і парную сям'ю. Асобныя рысы групавых шлюбных адносін паўсталі як дапаўненне да парнага шлюбу, што замацоўвала сацыяльныя сувязі ў абшчыне. 2) Археалогія: ужо ў верхнім палеаліце выяўляюцца невялікія жылты з адным ачагом, што сведчыць пра з'яўленне індывідуальнага шлюбу.	Унілакальны шлюб - сумеснае пражыванне супругаў

Лакалізацыя шлюбу. У ніжэйшых паляўнічых, збіральнікаў і рыбаловаў сустракаецца як *матрылакальны**, так і *патрылакальны** шлюб, пры гэтым пераважае патрылакальнасць. Лічыцца, што пераход да патрылакальнасці адбываецца ў выніку павелічэння ролі мужчыны-паляўнічага. У некаторых выпадках сустракаецца *амбілакальнасць** ці *дуалакальнасць**.

Табліца 4.5.2 Лакалізацыя шлюбу

Шлюб паводле лакалізацыі	Характарыстыка
<i>Матрылакальны</i>	Шлюбнае пасяленне мужа і жонкі ў групе жонкі.
<i>Патрылакальны</i>	Шлюбнае пасяленне мужа і жонкі ў групе мужа.
<i>Амбілакальны</i>	Шлюбнае пасяленне мужа і жонкі па выбару, ці ў групе мужа, ці ў групе жонкі.
<i>Дуалакальны</i>	Шлюбнае пасяленне пачаргова як у групе мужа, так і ў групе жонкі.

Асаблівасцю парнага шлюбу эпохі РПА была яго *аморфнасць і нетрываласць*. Прычына – слабыя эканамічныя сувязі паміж мужам і жонкай. З аднаго боку, у працэсе міжполавага падзелу працы муж і жонка маглі абменьвацца прадуктамі гаспадарчай дзейнасці. З іншага боку, *сям'я яшчэ не складала самастойнай эканамічнай адзінкі*, сувязі ў межах радавой абшчыны былі больш цеснымі. Мужчыны і жанчыны працавалі асобна, часцей дзяліліся і супрацоўнічалі са сваімі суродзічамі, чым са сваякамі па шлюбу. Калі з'яўляецца *маёнасць*, і яна пачынае паерадавацца ў спадчыну, то пераходзіць да бліжэйшых суродзічаў. *Дзеці* выходзіліся не столькі бацькамі, колькі ўсім родам. Кожны з сужэнцаў і іх дзеці заставаліся ў першую чаргу членамі сваёй радавой групы.

Сама парнасць шлюбу была адноснай. Парны шлюб сумяшчаецца з «дадатковымі шлюбамі». Практыкуецца *палігінія** (мнагажэнства), у тым ліку ў форме *сарарату** (шлюб з некалькімі сёстрамі), *паліандрыя** (мнагамужжа), у тым ліку ў форме *левірату** (шлюб з некалькімі братамі). Часта мужчына на працягу свайго жыцця мяняе некалькі «асноўных» жонак, жанчына – некалькіх мужоў. Дапускаюцца, а часам і вітаюцца, дашлюбныя і пазашлюбныя полавыя сувязі, як рытуальныя, так і пабытовыя. Уступленне ў шлюб яшчэ не суправаджалася складанымі абрадамі. Шлюб мог быць лёгка скасаваны.

Правілы рэгулявання заключэння шлюбу. Свабода полавых адносін, уласцівая для РПА, не азначала адсутнасці сацыяльнага рэгулявання. У першую чаргу полавыя адносіны рэгуляваліся прынцыпам *радавой экзагаміі**. Для грамадстваў ніжэйшых паляўнічых, рыбаловаў, збіральнікаў найбольш характэрна дуальна-фратрыяльная экзагамія ў форме *кроскузэннага шлюбу* (мужчыны ўступалі ў шлюб з дачкой брата маці, альбо з дачкой сястры бацькі). Паколькі абазначэнні роднасці былі групавыя, фактычна ў шлюб уступалі не толькі дваюрадныя, але траюрадныя і г.д. браты і сёстры.

У некаторых грамадствах існавала разнавіднасць *кроскузэннага шлюбу* – *аднабаковы кроскузэнны шлюб*, калі некалькі радоў як бы па колу пастаўлялі

шлюбных партнёраў адзін аднаму. Гэта пашырала сацыяльныя сувязі кожнай з груп.

Адначасова існавалі *механізмы забароны шлюбных сувязяў* паміж людзьмі, якія не належалі да кола патэнцыяльных мужоў і жонак. Да іх адносяцца *звычайны пазбягання* паміж такімі асобамі (забарона набліжацца, размаўляць і г.д.).

4.6 Абшчынна-радавая арганізацыя эпохі РПА

Асноўнымі сацыяльнымі структурамі першабытнасці былі род і першабытная абшчына.

Род – калектыў людзей, якія ўсведамляюць сваю роднасць па адной лініі і звязаны звычайна экзагаміі. У эпоху РПА роднасць яшчэ не была *продкавай* (*вертыкальнай*). Яна была *гарызантальнай* і ўсведамлялася як сувязь з агульнарадавым *татэмам**. Такім чынам, роднасць у эпоху РПА – з’ява не столькі біялагічная, колькі сацыяльная.

У першую чаргу род – гэта *арганізацыя для рэгулявання шлюбна-сямейных адносін*аў. Род ніколі не быў адзіным вытворчым калектывам, паколькі значная колькасць суродзічаў паводле звычайна экзагаміі сыходзіла са сваёй абшчыны ў іншую. Разам з тым менавіта род лічыўся *рэальным уласнікам прамысловай тэрыторыі*. Сувязі паміж суродзічамі заўсёды былі больш цесныя, чым іх сувязі з іншымі членамі раннепершабытнай абшчыны.

Першабытная абшчына – лакалізаваная частка рода, да якой далучаліся шлюбныя партнёры суродзічаў. Часцей за ўсё большая частка абшчыны складалася з прадстаўнікоў аднаго рода, таму род і абшчына ў эпоху класічнай перабытнасці ў асноўным супадалі і былі цесна паміж сабой звязаныя. Абшчына вядзе гаспадарку ў межах пэўнай тэрыторыі і ўяўляе сабой *рэальны вытворчы калектыў*. Падобныя абшчыны (альбо лакальныя групы) выяўлены ў абарыгенаў Аўстраліі, вогнезямельцаў, веддаў, бушменаў і інш. Абшчына можа быць аднарадавой (кампактна-радавой) альбо шматрадавой (дысперсна-радавой). Сярод этналагічна даследаваных абшчын пераважаюць шматрадавыя абшчыны.

Арганізацыя улады. У эпоху раннепершабытнай абшчыны дзейнічаў прынцып народаўладдзя. Асаблівы аўтарытэт мелі сталыя, вопытныя людзі, якія кіравалі гаспадарчым, грамадскім і ідэалагічным жыццём калектыву. З іх асяроддзя вылучаліся лідары. Улада старэйшых, заснаваная на асабістым аўтарытэце, фармальна аформлена не была і служыла інтарэсам усёй групы. У эпоху РПА яшчэ не існавала падзелу улады на *гаспадарчую, ваенную, ідэалагічную*. У некаторых грамадствах (Аўстралія, Вогненная зямля) асаблівы аўтарытэт набываюць калдуны, знахары. Лідары не толькі ўдзельнічалі роўна з іншымі ў працы, яны не мелі аніякіх ільгот у спажыванні. Для некаторых РПА (Аўстралія) характэрна *герантакратыя** – улада старых.

Фарміруюцца **сацыяльныя нормы** – абавязковыя правілы паводзінаў. Гэтыя нормы адпавядалі жыццю важным інтарэсам калектыву і, як правіла, абавязкова выконваліся. З часам такія сацыяльныя нормы пераўтвараюцца ў

звычай. Яны атрымліваюць ідэалагічнае замацаванне ў рэлігійных абрадах і міфах. Парушэнні жорстка караліся. А.І. Першыц прапанаваў называць сацыяльныя нормы эпохі першабытнасці, якія ўключалі ў сябе элементы маралі, этыкету і старажытнейшыя зачаткі права, *першабытнымі монанормамі*.

4.7 Духоўная культура

Першабытнае мысленне яшчэ не здольнае да шырокіх абагульненняў і абстракцый. Гэтая асаблівасць адлюстравана ў мове першабытных народаў, ў якой пераважаюць канкрэтныя, адзінкавыя паняцці¹. Разам з тым запас слоў ніжэйшых паляўнічых, рыбаловаў і збіральнікаў быў дастаткова вялікі, і мог ўключаць больш за 10 тысяч слоў.

Карысныя веды. Развіццё карысных ведаў цесна звязана з працоўнай дзейнасцю першабытных людзей. Першабытны паляўнічы і збіральнік павінен быў добра ведаць шляхі перамяшчэння і звычкі дзікіх жывёл, карысныя і шкодныя ўласцівасці раслін, асаблівасці розных мінералаў і іншых матэрыялаў і г.д. Так называюцца *прыродазнаўчыя веды* (пачаткі заалогіі, батанікі, мінералогіі, геаграфіі, метэаралогіі, астраноміі, і г.д.).

Развіваюцца веды ў галіне *медыцыны*: з'яўляюцца прасцейшыя прыёмы лячэння пераломаў, вывіхаў, ран, выдалення зубоў, лячэння прастуды, нарываў, ядавітых укусаў і г.д. Пачынаючы з эпохі мезаліту, вядомы трэпанакцыя чэрапа і ампутацыя пашкоджаных канечнасцяў. Шырока выкарыстоўваецца псіхатэрапія (замовы, магія).

Лік, вымярэнне адлегласцей і часу былі прымітыўнымі. У некаторых грамадствах абарыгенаў Аўстраліі, бушменаў, мелася толькі тры, чатыры, пяць абазначэнняў колькасных паняццяў. Адлегласці вымяраліся колькасцю пераходаў, палётаў кап'я ці стралы, даўжынёй частак цела (локаць, ступня, палец, ногаць). Час вымяраўся з улікам палажэння нябесных свяцілаў (дзень, месяц), часцей – гаспадарчымі сезонамі. *Успрыняцце прасторы і часу было экалагічным*. З'яўляюцца пачаткі дапісьмовасці – *піктаграфія**, прымітыўная малюнкавая пісьмовасць (абарыгены Аўстраліі).

Мастацтва. Развіваецца *выяўленчае мастацтва*: пластыка, графіка, жывапіс. Пячорны жывапіс – першая прыкмета з'яўлення рэлігіі. Выявы жывёл мелі магічнае значэнне, працэс іх стварэння ўяўляў сабою свайго роду абрад². Калі для верхняга палеаліту быў уласцівы рэалізм, то ў мезаліце адбываецца пераход да ўмоўнай манеры выканання.

Развіваецца *музыка* – вакальная, інструментальная (вядомы верхнепалеалітычныя знаходкі трубчатых костак з бакавымі адтулінамі,

¹ Так, у абарыгенаў Аўстраліі існавалі збіральныя абазначэнні для дрэваў, кустарнікаў, травы, але не было абазначэння для для раслін; існавалі збіральныя абазначэнні для рыб, змей, але не было абазначэння для жывёл.

² Паводле адной з інтэрпрэтацый, наскальны жывапіс эпохі позняга палеаліту быў спробай чалавека кантраляваць магічнымі сродкамі размнажэнне жывёл. Так да гэтага часу робяць аўстралійскія абарыгены. Яны праводзяць штогадовыя “цырымоніі павелічэння” ў гонар плоднасці і для магічнага ўздзеяння на размнажэнне жывёл.

прасвідраваных рагоў), *танец* (мадленскі малюнак). Для танцаў уласцівы калектыўнасць і выяўленчасць – імітацыя гаспадарчай дзейнасці, палавых адносін і г.д. Існавалі танцы бытавыя і рытуальныя, паляўнічыя і ваенныя, мужчынскія і жаночыя. Развіваецца *вусная народная творчасць*: песні, казкі, міфы. Свяшчэнныя міфы тлумачаць паходжанне прыродных з’яў і чалавечых устанаўленняў.

Рэлігія. Галоўная асаблівасць рэлігійнага светаразумення эпохі РПА – чалавек яшчэ не вылучае сябе з прыроднага асяроддзя, адчувае сваё адзінства з прыродай. Гэта адлюстравалася ў ранніх відах рэлігіі:

Татэмізм (ад алганкінскага “татэм” – яго род) – вера ў існаванне цеснай сувязі паміж суродзічамі і іх татэмам. У якасці татэма маглі выступаць жывёлы, радзей – расліны, прадметы, альбо з’явы прыроды. Татэму не пакланяліся, але лічылі яго «бацькам», «старэйшым братам» і г.д., які дапамагае суродзічам. Татэм нельга забіваць, ужываць яго мяса, прычыняць шкоду. Жывёла-татэм, якая загінула выпадкова, аплакваецца і хаваецца як суродзіч. Чалавек верыў у перасяленне душы жывёлы пад час палявання ў цела чалавека, здольнасць татэма кіраваць дзеяннямі першабытнага паляўнічага.

Анімізм – вера ў звышнатуральныя істоты, заключаныя ў нейкія целы (*душы*), альбо дзейнічаюць самастойна (*духі*). Анімістычныя вераванні звязаны з адушаўленнем прыроды.

Фетышызм – вера ў звышнатуральныя ўласцівасці некаторых неаддухоўленых прадметаў – пячораў, камянёў, дрэваў, прылад працы, спецыяльна вырабленых культавых прадметаў і г.д.

Магія – вера ў здольнасць чалавека ўплываць на іншых людзей, жывёл, з’явы прыроды і г.д. Адрозніваюць «белую» (ахоўную) і «чорную» (шкоданосную) магію. Паводле аб’екту ўздзеяння вылучаюць вытворчую, ці прамысловую, любоўную, лячэбную і да г.п. магію.

З развіццём вераванняў і ўскладненнем кulta з’яўляюцца спецыялісты ў галіне магіі – знахары, чараўнікі.

4.8 Моўны і этнічны стан эпохі РПА

Паводле сучасных уяўленняў, моўны стан эпохі РПА характарызуецца *першабытнай лінгвістычнай бесперапыннасцю*. Падобны стан выяўлены ў шэрагу грамадстваў ніжэйшых паляўнічых, рыбаловаў, збіральнікаў¹. Калі мовы, адносна аддаленыя паміж сабой, істотна адрозніваліся, то суседнія мовы былі блізкія да ўзаемапаразумення. Гэтая сітуацыя тлумачыцца як раздзяленнем зыходных моў, так і іх актыўным узаемадзеяннем у кантактных зонах. Гіпатэтычна вылучаюць наступныя прамоўныя сукупнасці:

¹ Так, у папуасаў Новай Гвінеі было выяўлена 6 сямействаў моў, ў складзе якіх было 5-6 падсямействаў (паміж якімі было толькі 60 % агульнага слоўніка, што выключае ўзаемапаразуменне), у склад кожнага падсямейства ўваходзіла 2-3 мовы.

Прамоўная сукупнасць	Цэнтр фарміравання
<i>Настратычная</i>	Пярэдняя Азія (з настратычнай прамоўнай сукупнасці паходзіць большая частка моў Еўразіі, Паўночнай і часткова Усходняй Афрыкі)
<i>Сіна-тыбецкая</i>	Усходняя Азія;
<i>Аўстрычная</i>	Паўднёва-Усходняя Азія;
<i>Конга-Сахарская</i>	Трапічная Афрыка (вобласць паміж Нілам і Нігерам)

Для Аўстраліі ўстаноўлены агульны прамоўны стан (паза-аўстралійская крыніца яшчэ не выяўлена). Для Амерыкі ўстаноўлены сувязі з некаторымі прамоўнымі сукупнасцямі Старога Свету.

Моўныя супольнасці, як правіла, звязаны з этнічнымі супольнасцямі. Гэта адлюстроўваецца ў самасвядомасці і саманазве. Кожная раннепершабытная абшчына была адначасова культурнай і моўнай супольнасцю. Яе члены мелі агульную культуру і размаўлялі на адной мове.

Да нядаўняга часу лічылася, што на раннім этапе развіцця першабытнага грамадства ўжо існавалі найстаражытнейшыя этнасы – плямёны, якія яшчэ не былі *этнасацыяльнымі арганізмамі*, а могуць разглядацца як *этнікасы*. Так, дуальна-родавая арганізацыя можа разглядацца як зародак племянной супольнасці. Падобныя зародаковыя формы племянной супольнасці маглі паўставаць і пры іншых сістэмах шлюбнай рэгуляцыі – дуальна-фратрыяльнай альбо кальцавой.

Разам з тым, культурна-моўныя супольнасці, якія толькі пачыналі складвацца, *былі яшчэ занадта аморфныя, неструктураваныя і расплывістыя*, каб разглядацца як старажытнейшыя этнічныя супольнасці. Хутчэй за ўсё гэта былі толькі *протаэтнічныя супольнасці*. Пры гэтым, як і пазнейшым этнічным супольнасцям, ім была ўласціва іерархічная структура:

Калі абшчына аказвалася ў спрыяльных умовах, колькасць людзей пачынала павялічвацца, і калі яе памеры перавышалі пэўны ўзровень, яна распадалася на два новых самастойных арганізмы. Дачэрнія абшчыны, у сваю чаргу, маглі даваць пачатак новым, і гэты працэс мог паўтарацца не адзін раз. У выніку, нават калі новыя абшчыны не падтрымлівалі паміж сабой кантактаў, утваралася шырокая культурна-моўная супольнасць. Гэтая супольнасць мовы і культуры была вынікам агульнасці паходжання. Таму такую культурную супольнасць Ю.І.Сямёнаў прапанаваў называць *культурна-генетычнай*.

РАЗДЕЛ 5. ЭПОХА ПОЗНЕПЕРШАБЫТНОЙ АБШЧЫНЫ (ППА)

5.1 Агульная характарыстыка эпохі ППА

5.2 Сацыяльна-эканамічныя адносіны ў эпоху ППА

5.3 Дэмаграфічная сітуацыя эпохі ППА

5.4 Полаўзроставае арганізацыя эпохі ППА

5.5 Шлюб і сям'я эпохі ППА

5.6 Ускладненне абшчынна-радавой арганізацыі ў эпоху ППА

5.7 духоўная культура эпохі ППА

5.8 Моўны і этнічны стан эпохі ППА

5.1 Агульная характарыстыка эпохі познепершабытнай абшчыны

Пачатак эпохі познепершабытнай абшчыны (далей – ППА) звязаны з пераходам да вытвараючай гаспадаркі (земляробства, жывёлагадоўля) альбо да высокаспецыялізаванай прысвойваючай гаспадаркі так званых вышэйшых паляўнічых, рыбаловаў і збіральнікаў.

Этнаграфічныя аналагі ППА: раннія земляробы ці земляробы-жывёлаводы Паўднёва-Усходняй Азіі, Афрыкі, Акеаніі, Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі; вышэйшыя паляўнічыя, рыбалоўны і збіральнікі Паўночнай Сібіры.

Індзейцы басейнаў Амазонкі і Арынока, пігмеі, банту, іншыя народы трапічнай Афрыкі, папуасы і меланезійцы Акеаніі, некаторыя этнічныя групы паўднёвай Індыі, Інданэзіі і Філіпін

Мікранезійцы і палінезійцы, групы тыбетцаў, Дакалумбавыя ацтэкі, майя, сучасныя пуэбла, Аўнгочна-амерыуканскія індзейцы - іракезы, алганкіны

Пераход да вытвараючай гаспадаркі – земляробства і жывёлагадоўлі – атрымаў назву «*неалітычная рэвалюцыя*» (тэрмін быў прапанаваны ў 1950 г. англійскім археолагам Г.Чайлдам па аналогіі з тэрмінам «прамысловая рэвалюцыя»).

Значэнне неалітычнай рэвалюцыі. Паляўнічая гаспадарка – нестабільная. Пэўны ўчастак урадлівай глебы можа пракарміць значна больш земляробаў, чым паляўнічых-збіральнікаў¹. Менавіта ўзнікненне вытвараючай гаспадаркі стала фундаментам усёй далейшай сацыяльна-эканамічнай гісторыі чалавецтва, у перспектыве прывяло да разлажэння першабытнага і ўтварэння класавага грамадства. Грамадствы з высокаспецыялізаванай прысвойваючай гаспадаркай здолелі ўзняцца толькі да перадкласавага узроўню. Навуцы невядома ніводнае класавае грамадства, заснаванае на прысвойваючай гаспадарцы.

Жывёлагадоўля зарадзілася яшчэ ў эпоху палеаліту, калі былі прыручаны сабака. Даместыкацыя прадуктыўных жывёл зараджаецца пазней. Жывёлагадоўля становіцца відам вытвараючай гаспадаркі толькі тады, калі

¹ Так, для таго, каб пракарміць 1 тысячу чалавек з дапамогай прадуктаў земляробства і звязанай з ім жывёлагадоўлі, дастаткова каля 100 га ворыва і 300-400 га лугоў; для таго, каб пракарміць 1 тысячу чалавек прадуктамі качавой жывёлагадоўлі, патрабуецца некалькі тысяч га пашаў; каб здабыць харчаванне для 1 тысячы паляўнічых і збіральнікаў, патрабуецца тэрыторыя, па памерах роўная Францыі ці Іспаніі.

хатнія жывёлы пачынаюць ужывацца ў ежу, даюць ежу, альбо служаць у якасці цяглавай сілы ў земляробстве.

Земляробства ўпершыню зараджаецца ў IX-VIII тыс да н.э ў Пярэдняй Азіі ў зоне т. зв. «урадлівага паўмесяца» (Палестына, Сірыя, Паўднева-усходняя Турцыя). Менавіта там былі выяўлены найбольш старажытныя знаходкі культурных раслін (пшаніца, ячмень, чачавіца) і прадуктыўных хатніх жывёл (авечка, каза). Напярэдадні неалітычнай рэвалюцыі ў гэтым рэгіёне атрымала развіццё высокаразвітая гаспадарка паляўнічых і збіральнікаў дзікіх злакаў¹.

Існуе гіпотэза, паводле якой земляробства ўзнікла з высокаарганізаванага збіральніцтва. Так, абарыгены Аўстараліі займаюцца праполкай дзікіх злакаў; семангі Малаккі, збіральнікі дзікіх пладоў, папярэдне вырубваюць хмызняк, падразаюць верхавіны дрэў.

Паводле сучасных уяўленняў, земляробства ўзнікла ў некалькіх цэнтрах незалежна. Вылучаюць некалькі ачагоў першаснага земляробства:

Ачагі першаснага земляробства	Земляробчыя культуры
<i>Пярэднеазіяцкі</i>	Ячмень, пшаніца, жыта, авёс, лён, фінік, цыбуля, гарох
<i>Міжземнаморскі</i>	Вінаград, буракі, капуста
<i>Усходнеазіяцкі (Кітай, басейн Хуанхэ)</i>	Проса, соя, ямс
<i>Паўдневаазіяцкі</i>	Рыс, банан, цукровы траснік, чай
<i>Цэнтральна-амерыканскі</i>	Кукуруза, фасоль, тыква, бульба, памідоры, сланечнік, бавоўна

Ранняе земляробства было, як правіла, ручным ці падсечна-агнявым. Яго называюць таксама агародным. У ідэальным варыянце развіцця вытвараючая гаспадарка узнікае як комплексная, земляробча-жывёлагадоўчая. Аднак вядомы народы, у якіх існуе толькі земляробства. У выніку важную ролю працягваюць адыгрываць паляванне і рыбалоўства. Увогуле, нават са з'яўленнем комплекснай земляробча-жывёлагадоўчай гаспадаркі паляванне, рыбалоўства, збіральніцтва адразу не знікаюць. Яны могуць захоўвацца яшчэ доўгі час, але ўжо ў якасці дапаўнення да новых відаў гаспадарчай дзейнасці.

У эпоху неаліту ўзмацняецца *нераўнамернасць гістарычнага развіцця*. Адбываецца *першы вялікі грамадскі падзел працы* – вылучэнне плямён з вытвараючай гаспадаркай з асноўнай масы паляўніча-збіральніцкага насельніцтва.

¹ Так, познемезалітычнае насельніцтва Палесціна-Іарданскай вобласці, прадстаўленае натуфійскай культурай (10-9 тыс да н.э), вяло адносна аселя лад жыцця, займалася паляваннем і збіральніцтвам дзікіх злакаў. Насенне дзікіх злакаў апрацоўвалася з дапамогай каменных зерняцёрак, пастоў, крамянёвых сярпоў.

Пераход да эпохі неаліту суправаджаўся іншымі зрухамі ў развіцці вытворчых сіл:

1. З'яўляюцца **новыя тэхналогіі апрацоўкі каменных прылад**: шліфаванне, пілаванне, свідраванне каменя. Апрацоўваюцца новыя пароды каменю – нефрыт, абсыдыян і г.д.
2. Рост насельніцтва выклікае рост попыту на сыравіну. З'яўляюцца *падземныя шахты на здабычы крэменю*, майстэрні па масаваму вырабу прылад, прызначаных для абмену (Англія, Францыя, Беларусь – Краснапольскія шахты).
3. Вынайджена **кераміка** (гр. *keramike* – ганчарства) – вырабы з абпаленай гліны. Прасцейшымі спосабамі вырабу керамічнага посуду з'яўляюцца спосаб налёпу, спіральна-жгутавы.
4. Вынайджена **прадзенне і ткацтва**. Лічыцца, што ткацтва развілося з пляцення (рыбалоўства – сеці). Спачатку выкарыстоўваліся валокны дзікіх раслін (крапіва, дзікая канапля, лыка).
5. У эпоху *энеаліту** пачынаецца **апрацоўка медзі**.
6. Шырока распаўсюджваюцца **новыя транспартныя сродкі**: чоўны, лыжы, сані; у энеаліце былі вынайджены кола, парусная лодка.

5.2 Сацыяльна-эканамічныя адносіны

Ранняя вытвараючая гаспадарка, таксама як высокаспецыялізаваная прысвойваючая гаспадарка, па-ранейшаму патрабавалі цеснага супрацоўніцтва і кааперацыі. Гэта спрыяла шырокаму захаванню прынцыпаў **калектыўнай уласнасці і ўраўняльнага размеркавання**.

У эпоху ППА працягвае панаваць калектыўная ўласнасць, пераважна ў форме родавай уласнасці на зямлю. Аднак са з'яўленнем адносна *рэгулярнага лішкавага прадукту* пачынае узрастаць роля *індывідуальнай уласнасці*. Ураўняльнае размеркаванне паступова выцясяецца *працоўным*, калі чалавек пакідае лішкавы прадукт сабе, альбо дзеліцца ці абменьваецца з тым, з кім жадае.

Пры ўмове атрымання рэгулярнага лішкавага прадукту развіваецца новы від эканамічных адносін – **«прэстыжная эканоміка»** (тэрмін прапанаваны амерыканскай даслечыцай Корай Дзюбуа). Прэстыжная эканоміка праяўляецца ў выглядзе абмену дарамі пераважна па-за межамі абшчыны. Той, хто дорыць, набывае высокі грамадскі прэстыж. Пры гэтым дзейнічае прынцып эквівалентнасці дачы і аддачы.

Паводле Ю.І.Сямёнава, менавіта раздваенне эканомікі на прэстыжную і жыццезабяспечваючую з'яўляецца важнейшай прыкметай пераходу да ППА. Прэстыжная эканоміка адыграла значную ролю ў развіцці чалавечага грамадства. З яе ўзнікненнем з'явіўся новы, магутны стымул да вытворчасці. Дараабмен патрабаваў вялікай колькасці лішкавага прадукту. Класічным

прыкладам «прэстыжнай эканомікі» з'яўляецца дэталева апісаны Б.Маліноўскім звычай «кула» у меланезійцаў¹

Асноўнай функцыяй дараабмену па-ранейшаму застаецца ўмацаванне шлюбных і іншых сацыяльных сувязяў, захаванне мірных адносін, умацненне аўтарытэту абшчын і правадыроў.

5.3 Дэмаграфічная сітуацыя

З пераходам да неаліту дэмаграфічная сітуацыя ў многіх рэгіёнах істотна змянілася. Новыя віды гаспадарчай дзейнасці спрыялі паступоваму павелічэнню забяспечанасці жыццёвымі рэсурсамі. Пашыраецца аседлы лад жыцця. У гэтай сувязі расце колькасць і шчыльнасць насельніцтва, павялічваецца памеры абшчын (ад некалькіх соцэн да некалькіх тысяч чалавек).

Сярэдняя працягласць жыцця па-ранейшаму застаецца нізкай. Значны прырост насельніцтва адбываецца за кошт павелічэння нараджальнасці. Пераход да аселасці выклікаў паляпшэнне ўмоў для выхожвання дзяцей. *Знікаюць абмежаванні нараджальнасці і дзетнасці*, больш рэдкім становяцца інфатыцыд і герантацыд. З'яўляецца імкненне да мнагадзетнасці. Шматдзетнасць – паказчык дабрабыту = благополучія сям'і.

Пераход да аселага ладу жыцця меў і свае негатыўныя наступствы. Адбываецца рост захворванняў з-за назапашвання ў месцах пражывання адходаў і патагенных мікраарганізмаў. Вялікая колькасць прыпасаў, хатняй жывёлы і адкідаў вяло да канцэнтрацыі на пасяленнях розных паразітаў, асабліва грызуноў, пераношчыкаў многіх інфекцый (тыф, чума, халера). У некаторых выпадках пры пераходзе да земляробства назіраецца нават зніжэнне сярэдняй працягласці жыцця.

Больш складанай становіцца структура абшчыны. Рост абшчыны прыводзіць да яе падзелу на невялікія калектывы бліжэйшых суродзічаў.

¹Звычай «кула» ахопліваў шэраг астравоў Саламонавага мора. Па колу з аднаго вострава на другі рухаліся прадметы, якія туземцы называлі *соулава* (каралі з пэўнага віду ракавін) і *мвалі* (бранзалеты з ракавін іншага віду). Каралі рухаліся па гадзіннікавай стрэлцы, бранзалеты – у супрацьлеглым накірунку. Кола складалася з адзінак, якія Б.Маліноўскі назваў абшчынамі кулы. Кожная абшчына ўяўляла сабой вёску альбо групу вёсак, якія арганізоўвалі заморскія вандраванні. Кула складвалася, па-першае, з перадач, якія адбываліся ўнутры абшчын кулы, па-другое, з вялікіх заморскіх экспедыцый, у выніку якіх вялікая колькасць каштоўнасцей перамяшчалася паміж абшчынамі, раздзеленымі морам. Абмен заўсёды адбываўся паміж асобнымі людзьмі, якія былі пастаяннымі партнёрамі. Атрымаўшы ад аднаго з іх у якасці дара, напрыклад, каралі, ён трымаў іх у сябе пэўны час, а пасля перадаваў іншаму. Атрымаўшы ад апошняга ў якасці аддара бранзалет, ён, патрымаўшы яго ў сябе, перадаваў першаму. І так паступаў кожны ўдзельнік кулы. У выніку ні каралі, ні бранзалеты ні ў кога не затрымліваліся надоўга. Яны пастаянна рухаліся насустрач адзін аднаму.

5.4 Полаўзроставая арганізацыя эпохі ППА

У эпоху ППА захоўваецца натуральны полаўзроставы падзел працы. Працягваюць існаваць спецыфічныя полаўзроставыя групы. Адбываецца *інстытуцыялізацыя полаўзроставых груп* – іх прававое і арганізацыйнае замацаванне¹.

Захоўваецца абасабленне палоў. Асабістая ўласнасць магла быць мужчынскай і жаночай². Часам з'яўляюцца пастаянныя дамы халасцякоў, дамы дзяўчат, мужчынскія і жаночыя дамы. Большае значэнне пачынае надавацца мужчынскім групам. Найбольшае распаўсюджанне маюць *мужчынскія дамы*, у якіх праходзяць сходы дарослых мужчын, праца, культывае жыццё. Жанчыны і падлеткі, якія не прайшлі ініцыяцыю, ў мужчынскія дамы не дапускаюцца.

І мужчыны, і жанчыны прымаюць роўны ўдзел у эканоміцы жыццезабеспячэння. У прымітыўным земляробстве адны аперацыі, якія патрабавалі фізічнай сілы, выконваліся мужчынамі, іншыя, больш працаёмкія, – жанчынамі. У высокаспецыялізаванай прывойваючай гаспадарцы перанейшаму захоўваюць сваю ролю як мужчынскае паляванне і рыбалоўства, так і жаночае збіральніцтва. Як мужчыны, так і жанчыны валодаюць роўнымі правамі на ўласнасць рода. Ва умовах матрылакальнага пасялення ўласніцамі радавой зямлі былі пераважна жанчыны, ва ўмовах патрылакальнага пасялення – мужчыны.

У грамадствах з развітым матыжным земляробствам часам назіраецца *ўзрастанне гаспадарчай і грамадскай ролі жанчыны*. Дамінаванне жанчыны ў гаспадарчым і грамадскім жыцці прынята называць *матрыярхатам**. Разам з тым, манапалізацыя мужчынамі прэстыжнай эканомікі стварала сітуацыю, калі ў грамадскім жыцці дамінавалі мужчыны. Такім чынам, ужо ў эпоху ППА паступова узнікаюць перадумовы панавання мужчын.

¹ У нілотаў самбуру (Кенія) ўся мужчынская частка племені дзеліцца на 5 узроставых груп. Пачынаючы з 7-8 год хлопчыкі выходзяць з-пад апекі маці і становяцца **алаёні** – пастушкамі. У 15-16 год алаёні праходзяць абрад ініцыяцыі і становяцца **маранамі** – воінамі. Мараны жывуць у асобных ваенных лагерах – маньятах, вядуць войны з суседзямі за статкі і пашы. Пасля 30 год маран атрымлівае магчымасць абзавесціся домам, жонкай, дзецьмі і пераходзіць у катэгорыю **малодшых старэйшын**. Усе малодшыя старэйшыны – члены «радавога парламенту», які займаецца вырашэннем унутраных пытанняў (выкарыстанне пашаў і вадапоў, суд пры падзеле спадчыны, разводах і г.д.). Ва ўзросце ад 40 да 55 год мужчына пераходзіць у катэгорыю **старэйшых старэйшын**. Рада старэйшых старэйшын займаецца вырашэннем пытанняў «знешняй палітыкі», кантралюе «парламент». З іх асяроддзя вылучаюцца рытуальныя і ваенныя правадыры. Пасля 55 гадоў мужчыны пераходзяць у катэгорыю «**старцаў**», якія адказваюць перад богам за сваіх супляменнікаў.

² Напрыклад, у індыйскага племені тода жанчыны не павінны былі падыходзіць да хатняй жывёлы, і нават хадзіць па сцяжынках, якія вялі да месцаў даення кароў.

5.5 Шлюб і сям'я эпохі ППА

Працягвае панаваць *парны шлюб з рысамі групавых адносін*. Як і раней, шлюб лёгка скасоўваецца. Лічыцца, што ў плямён з ранняй вытвараючай гаспадаркай практыкавалася *палігінія*, у прыватнасці, *сараратная*. Вялікае значэнне жаночай працы ў земляробстве рабіла выгодным мець некалькі жонак, у той час як у плямён вышэйшых паляўнічых, рыбаловаў і збіральнікаў большае распаўсюджанне мела *паліандрыя*, у прыватнасці, *левіратная*. Там, дзе сумяшчаліся абедзве формы гаспадаркі, палігінія магла спалучацца з паліандрыяй.

Захоўваецца *свабода дашлюбных палавых адносін*¹. Як правіла, да ўступлення ў шлюб дзяўчына павінна была даказаць сваю здольнасць да дзетанараджэння.

Працягвае захоўвацца *прынцып радавой экзагаміі*. Шлюбы доўгі час застаюцца кроскузэннымі, аднак з пашырэннем міжабшчынных сувязяў кроскузэннасць перастае быць абавязковай, а пазней і зусім знікае. *Шлюб страчвае абменны характар*. У сітуацыі патрылакальнага пасялення шлюб патрабуе кампенсацыі за рабочую сілу жанчыны, спачатку ў форме адпрацоўкі, пазней – у форме шлюбнага выкупу. *Больш складанай становіцца вясельная абрадаваць*. З'яўляюцца такія абрадавыя элементы, як дараабмен паміж сваякамі, рытуальнае скраданне нявесты.

Лакалізацыя шлюбу. Па-ранейшаму сустракаецца як *матрылакальнае*, так і *патрылакальнае* шлюбнае пасяленне. У адрозненні ад эпохі РПА, дзе пераважала патрылакальнасць, ў эпоху ППА часцей сустракаецца матрылакальнасць. Так, ў плямён Амерыкі матрылакальнасць сустракаецца ў 2-3 разы часцей, чым патрылакальнасць. Гэта звязана з узрастаннем ролі жаночай працы ў земляробстве. Развіццё прэстыжнай эканомікі, наадварот, спрыяе пераходу да патрылакальнасці. Пераходнай формай шлюбнага пасялення (ад матрылакальнага да патрылакальнага) прынята лічыць *авункулакальнае** – пасяленне з мужчынскімі сваякамі, але не з бацькам, а з братам маці.

Узнікненне працоўнага размеркавання спрыяла ўмацаванню парнай сям'і. Шлюб па-ранейшаму лёгка скасоўваўся, аднак разводы становяцца больш рэдкімі. Складваюцца перадумовы да пераўтварэння парнай сям'і ў пазнейшую малую, ці манагамную (патрыярхічную). Разам з тым парная сям'я па-ранейшаму не мела асобнай ад роду, агульнай для мужа і жонкі ўласнасці на зямлю. Пры матрылакальным пасяленні мужчына не губляе гаспадарчых сувязей з уласным родам і працуе «на два дамы».

¹ У кенійскіх плямёнаў элгеі і мараквет існуе традыцыя «пробных шлюбаў». Калі хлопец і дзяўчына спадабаліся адзін аднаму, яны з дазволу сваіх бацькоў будуць сабе часовую хіжыну і жывуць ў ёй на працягу года. Калі за гэты час маладыя не сыйдуцца характарамі, яны мірна разыходзяцца па бацькоўскіх дамах і шукаюць сабе новую пару. Вяселле гуляецца толькі пасля нараджэння дзіцяці. Такі шлюб ужо нельга скасаваць.

У некаторых выпадках на стадыі ППА атрымлівае развіццё *вялікая мацярынская сям'я*. Падобныя сем'і вядомыя ў меланэзійцаў Трабрыяндскіх астравоў, у іракезаў¹, алганкінаў. Аснову сям'і складаюць жанчыны і іх дзеці, захоўваюцца моцыя сувязі з братамі і дзядзькамі па лініі маці. Выхавацелем і апекуном дзяцей быў не столькі бацька, колькі дзядзька па лініі маці, які ўладкоўваў іх лёс і перадаваў спадчыну. Цесная сувязь пляменнікаў з дзядзькамі па маці атрымала назву *авункулат**. Авункулат атрымлівае развіццё там, дзе ўзрастае роля мужчыны, але захоўваюцца матрыярхальна-радавыя адносіны.

5.6 Ускладненне абшчынна-радавой арганізацыі ў эпоху ППА

Абшчынна-радавая арганізацыя ў эпоху ППА прынцыпова не змяняецца, але становіцца больш складанай. У першую чаргу гэта датычыць структуры абшчыны, характару радавых сувязей. Павялічваецца колькасць шматрадавых абшчын. Ва ўмовах шматрадавой абшчыны становіцца магчымай эндагамія, якая спрыяе далейшаму ўз'яднанню абшчын.

Узмацняюцца сувязі на міжабшчынным узроўні, што выклікана неабходнасцю ў кааперацыі, абмене, абароне ад ворагаў. Важным стымулам да развіцця міжабшчынных сувязяў з'яўлялася прэстыжная эканоміка. Развіваюцца такія інстытуты, як гасціннасць, пабрацімства, *адопцыя** (ўсынаўленне альбо удачарэнне родам).

Ускладняецца радавая структура. Роды дзеляцца на ўнутрырадавыя групы. Тыя, у сваю чаргу, – на яшчэ меншыя групы суродзічаў і г.д. У адрозненне ад родаў, якія вялі сваё паходжанне ад міфічных продкаў, унутрырадавыя групы суродзічаў былі нашчадкамі больш-менш рэальных і памятных продкаў. Гэтыя групы прынята называць *лініджамамі**, ці сегментамі роду. Падобная разгалінаваная структура родаў і ўнутрырадавых груп носіць назву *сегментарнай арганізацыі*.

Змяняецца сам характар роднасці: *на змену гарызантальнай роднасці прыходзіць вертыкальная, альбо продкавая*. Набывае значэнне генеалагічная сувязь з аддаленым продкам рода, яе лінія і ступень. Роднасць можа быць *унілінейнай** (матрылінейная ці патрылінейная) і *білінейнай**. Для найбольш прымітыўных грамадстваў уласціва пераважна матрылінейнасць, для больш развітых – як матрылінейнасць, так і патрылінейнасць. Білінейнасць сустракаецца рэдка.

Захоўваецца групіроўка родаў у фратрыі. Фратрыі маглі быць зыходнымі, першапачатковымі родамі, часам маглі ўзнікаць у выніку штучнага аб'яднання некалькіх родаў. Фратрыі маглі быць экзагамнымі і эндагамнымі.

¹ У якасці прыкладу можна прывесці хатнія абшчыны – «авачыры» іракезаў. Адна хатняя абшчына складалася з некалькіх 10-каў суродзічаў па мацярынскай лініі, якія жылі ў адным доўгім доме, вялі агульную гаспадарку, сумесна харчаваліся з агульных запасаў.

Арганізацыя ўлады захоўвае пачаткі першабытнага народаўладдзя. Развіццё абшчынна-радавога і родаплемяннога ладу спрыяла ўтварэнню іерархіі органаў калектыўнай улады. У сходах бралі ўдзел усе дарослыя абшчыннікі; паступова сходы пераўтвараюцца ў сходы дарослых мужчын і праходзяць у мужчынскіх дамах. Прынцып усеагульнага удзелу паступова выцясяецца прынцыпам прадстаўніцтва¹.

Лідарамі па-ранейшаму становяцца найбольш аўтарытэтныя людзі. Са з'яўленнем сістэмы лішкавага прадукту з'яўляецца новая катэгорыя лідараў – так званыя *бігмены* («вялікія людзі»). Яны вылучаюцца сваім багаццем і шчодрасцю, часта маюць некалькі жонак. На стадыі ППА лідарства яшчэ не было спадчынным, аднак перадумовы для гэтага ўжо складваюцца.

5.7 Духоўная культура эпохі ППА

Развіццё вытворчасці, ускладненне сацыяльнага жыцця спрыялі развіццю духоўнай культуры. У грамадствах, якія перайшлі да вытвараючай гаспадаркі, з'яўляюцца новыя пласты карысных ведаў, мастацтва, міфалогіі, рэлігіі.

Карысныя веды. З развіццём земляробства пашыраюцца веды пра культурныя расліны, аграэхнічныя прыёмы. Дзякуючы развіццю жывёлагадоўлі назапашваюцца веды ў галіне *заатэхнікі, селекцыі*. Развіццё ірыгацыі спрыяе станаўленню *геаметрыі, гідрадынамікі*. Развіццё прэстыжнай эканомікі стымулявала назапашванне *арыфметычных ведаў*. З'яўляюцца прымітыўныя прыстасаванні для лічэння – кучкі камянёў, шнуры з нанізанымі ракавінамі альбо вузельчыкамі.

Практыка дараабмену, ваенныя паходы прыводзілі да далейшага назапашвання *тапаграфічных і географічных ведаў*. З'яўляюцца першыя карты – абазначэнні маршрутаў, нанесеныя на кару, дрэва альбо скуру. Атрымала развіццё *піктаграфія**. Асаблівасць – большасць піктаграфічных сімвалаў і цэлыя піктаграмы патрабавалі вусных тлумачэнняў

Змянілася *ўспрыняцце прасторы і часу*. Яно па-ранейшаму звязана з гаспадарчай і грамадскай практыкай. З пераходам ад вандроўнага ладу жыцця да аселага на змену дынамічнаму (лінейнаму) ўсведамленню прасторы прыходзіць статычнае (радыяльнае). Час па-ранейшаму ўспрымаецца экалагічна, цяпер у сувязі з новымі відамі гаспадарчай дзейнасці. Разам з экалагічным уяўленнем пра час з'яўляецца структурнае, вызначанае сацыяльным асяроддзем (працягласць жыцця аднаго пакалення, асаблівасці ўзраставай арганізацыі).

¹ Так, у іракезаў кожны род на агульным сходзе дарослых абіраў сабе старэйшыну (сахема). Іншыя роды племені павінны былі санкцыянаваць гэтую кандыдатуру. Сахемы, у сваю чаргу, ўваходзілі ў раду племені, на якой адбывалася зацвярджэнне радавых старэйшын і правадыроў, разбіраліся міжрадавыя канфлікты, вырашаліся пытанні вайны і міру з іншымі плямёнамі і г.д.

Мастацтва. Працягваецца *пераход да ўмоўнай манеры выканання*, які пачаўся яшчэ ў эпоху мезаліту. У такіх відах мастацтва, як графіка, жывапіс, петрагліфіка, пластыка, прасочваецца імкненне да наўмыснай спрошчанасці. Развіваецца салярная і месяцовая сімволіка (колы, спіралі, крыжы, паўмесяцы, свастыкі). Пашыраецца дэкаратыўны накірунак у выяўленчым мастацтве: упрыгожванне вопраткі, начыння, зброі роспісам, разьбой, вышыўкай, аплікацыяй, інш.

Працягваюць развівацца іншыя формы мастацтва – *вусная, музычная, танцавальная творчасць*. З’явіліся новыя музычныя інструменты – струнныя з рэзанатарамі, мембранныя барабаны, шматствольныя флейты.

Міфалогія становіцца больш развітай. Яна ўключае ў сябе сюжэты пра паходжанне не толькі людзей, жывёл і раслін, але і культурных раслін, хатніх жывёл. У раннеземляробчых грамадствах атрымалі развіццё міфы пра шлюб мужчыны-Неба і жанчыны-Зямлі.

Рэлігія. З’яўляюцца ўяўленні пра спрадвечную барацьбу добрага і злага пачаткаў. Змяніўся змест татэмізму: татэмы зрабіліся аб’ектам рэлігійнага пакланення. У далейшым зааморфныя продкі пачалі выцясняцца антрапаморфнымі.

З узнікненнем земляробства развіваюцца *культы Сонца і Зямлі*. Уяўленне пра Сонца як апладняльны пачатак разам з цыклічнасцю яго дабратворнага ўздзеяння спарадзіла ўшанаванне яго як духа плоднасці, які памірае і ўваскрасае. Атрымала распаўсюджанне практыка ўмацавання сілы сонца, павелічэння плоднасці Зямлі, выклікання дажджу і г.д.

З развіццём родаплемянной і сегментранай арганізацыі стала зараджацца вера дапамогу духаў памерлых прабацькоў. *Узнікае культ продкаў*. Ствараюцца перадумовы для развіцця кulta лідараў. Зараджаецца вера ў наяўнасць у некаторых людзей (старэйшын, ваеначальнікаў, ведзьмакоў) нейкай звышнатуральнай сілы (меланэзійскае «мана»). Паступова ўзнікае вера ў тое, што добрую мана можна атрымаць, з’еўшы сэрца ці печань яе носьбіта (ворага ці ўласнага суродзіча – эндаканібалізм).

5.8 Моўны і этнічны стан эпохі ППА

Дэмаграфічны рост грамадстваў з вытвараючай гаспадаркай прыводзіць да далейшага рассялення носьбітаў прамоўных сукупнасцяў. У выніку адбываецца распад прамоўных сукупнасцяў і ўтварэнне моўных сем’яў. Гэты працэс адбываўся паступова, ва ўмовах захавання лінгвістычнай бесперапыннасці. Рассяляліся пераважна грамадствы з вытвараючай гаспадаркай, на новых месцах яны ўступалі ў кантакт і змешваліся з грамадствамі паляўнічых, рыбаловаў і збіральнікаў.

Мовы ўзнікаюць толькі як выключэнне ў выніку моцнай ізаляцыі (напрыклад, ў горных цяснінах). Затое асобныя згусткі лінгвістычнай бесперапыннасці выкарыстоўваюцца для шырокай камунікацыі ў абменных альбо іншых мэтах (Новая Гвінея, Паўднёвая Амерыка).

Табліца 5.8.1. Распад прамоўных сукупнасцей на моўныя сем'і

Прамоўныя сукупнасці	Моўныя сем'і	Прарадзіма
Настратычная	Афразійская	Ранняя – Сіра-палестынская вобласць Позняя – Паўночная і Усходняя Афрыка (старажытныя егіпцяне, народы семіцкай групы – вавіланяне, асірыйцы, фінікійцы, старажытныя яўрэі, арабы і г.д.)
	Індаеўрапейская	Ранняя – поўнач Пярэдняй Азіі Позняя – Усходняя Еўропа
	Картвельская	Ранняя – паўднёвая мяжа Каўказа Позняя – Закаўказзе
	Эламадравідская	Іран → рассяленне ў Індыю
	Уральская	Паўночны Іран → рассяленне на поўнач
	Алтайская	Сярэдняя Азія → рассяленне на ўсход
Сіна-тыбецкая		Кантакт з эламадравідскай
Аўстрычная	Аўстраазіяцкая	Перадгор'і Гімалаеў → рассяленне ў паўднёвай Азіі
	Аўстранезійская	Паўднёвы Кітай → Інданэзія і Акеанія
Конга-сахарская	Ніла-сахарская	
	Конга-кардафанская	

З пераходам да земляробчай аселасці *абшчыны становяцца больш устойлівымі*, чым пры вандроўнай прысвойваючай гаспадарцы. Міжабшчынны падзел працы, развіццё прэстыжнай эканомікі, міжабшчынныя шлюбы ўмацоўваюць сувязі паміж абшчынамі. Ствараюцца ўмовы для пераўтварэння протаэтнасаў ў этнасы, прычым не толькі ў этнікасы, але і ў этнасацыяльныя арганізмы. *З'яўляецца першае з гістарычных тыпаў этнічных супольнасцяў – племя*. Разам з тым племянная самасвядомасць яшчэ толькі пераўтвараецца з рассянай ў выражаную, а саманазва не заўсёды дастаткова выразная. Як і протаэтнічныя супольнасці, раннія этнічныя супольнасці захоўваюць іерархічную структуру.

РАЗДЗЕЛ 6. РАЗЛАЖЭННЕ ПЕРШАБЫТНАГА ГРАМАДСТВА. ЭПОХА КЛАСАЎТВАРЭННЯ

- 6.1 *Перадумовы разлажэння першабытнага грамадства*
- 6.2 *Узнікненне інстытутаў класавага грамадства*
- 6.3 *Зараджэнне дзяржавы і права*
- 6.4 *Пераварот у становішчы полаў у эпоху класаўтварэння*
- 6.5 *Шлюб і сям'я ў эпоху класаўтварэння*
- 6.6 *Абшчынная і родаплемянная арганізацыя ў эпоху класаўтварэння*
- 6.7 *Духоўная культура эпохі разлажэння першабытнага грамадства*
- 6.8 *Этнічны і моўны стан эпохі класаўтварэння*

6.1 Перадумовы разлажэння першабытнага грамадства

Непасрэднай перадумовай разлажэння першабытнага грамадства з'явіўся *рост рэгулярнага лішкавага прадукту*. Менавіта на яго аснове ўзнікае *прыбавачны прадукт*¹, які спараджае адносіны эксплуатацыі. Рост рэгулярнага лішкавага прадукту, у сваю чаргу, быў абумоўлены далейшым уздымам вытворчасці: развіццём вытвараючай гаспадаркі, рамяства, інтэнсіфікацыяй абмену.

6.1.1. *Развіццё вытвараючай гаспадаркі*

Развіццё земляробства. У Заходняй і Сярэдняй Азіі, ў Еўропе адбываецца пераход ад ручнога (матыжнага) земляробства да ворыўнага. Менавіта ворыўнае земляробства стала эканамічнай базай усіх высокаразвітых цывілізацый Азіі, Афрыкі і Еўропы. ворыўнае земляробства спрыяла рэзкаму павышэнню прадуктыўнасці сельскай гаспадаркі і дазволіла ўвесці ў гаспадарчы абарот новыя плошчы. Гэты пераход адбываецца не паўсюдна: некаторыя развітыя земляробы Азіі і Афрыкі пайшлі па шляху інтэнсіфікацыі ручнога земляробства.

Развіццё земляробства, у сваю чаргу, стала стымулам для *развіцця жывёлагадоўлі*, паколькі дазваляла выкарыстоўваць частку атрыманага прадукта па пракорм жывёлы. У сувязі з павелічэннем пагалоўя статкаў і недахопам кармавых рэсурсаў частка аселых плямён перайшла да *паўкачавой земляробча-жывёлагадоўчай гаспадаркі*, калі сезоны палявых работ чаргуюцца з сезонамі качэўяў. Гэтая мадэль гаспадаркі распаўсюджана ў некаторых народаў Міжземнамор'я, а таксама ў перадгор'ях Гімалаеў. У зоне стэпаў, паўпустынь і пустынь (Манголія, Сярэдняя і Пярэдняя Азія) адбываецца пераход да *качавай жывёлагадоўлі*. Падобная спецыялізацыя вытвараючай

¹ Прыбавачны прадукт, паводле марксісцкай эканамічнай тэорыі, - частка сукупнага грамадскага прадукту, якая ствараецца звыш неабходнага прадукту, што ідзе на ўтрыманне саміх вытворцаў і іх сем'яў. У класавых грамадствах прыбавачны прадукт прысвойваецца пануючым класам і служыць крыніцай іх узбагачэння.

гаспадаркі з'явілася далейшым *паглыбленнем першага вялікага грамадскага падзелу працы*.

Працягваецца *развіццё высокаспецыялізаванай прысвойваючай гаспадаркі*. На шлях класаўтварэння сталі індзейцы паўднёва-заходняга ўзбярэжжа Паўночнай Амерыкі, алеуты (спецыялізаванае рыбалоўства, марскі зверабойны промысел). У гэтых грамадствах развіваецца маёмасная няроўнасць, сацыяльнае расслаенне, з'яўляецца хатняе рабства. Аднак ні адно грамадства з высокаспецыялізаванай прысвойваючай гаспадаркай не стварыла цывілізацыі.

6.1.2. Развіццё рамяства

Рамяством прынята называць вытворчасць вырабаў для абмену і продажу. Першым прафесійным відам рамяства становіцца *кавальства*. Выраб каменных і касцяных прылад, пляценне і ткацтва, ганчарства, ліццё бронзы – заняткі, даступныя кожнаму абшчынніку, у той час як металургія жалеза патрабавала спецыяльнага абсталявання, спецыяльных ведаў, высокай прафесійнай кваліфікацыі. У першабытных народаў кавалі часта складаюць абасобленую катэгорыю насельніцтва. Этнаграфія і археалогія ведаюць асобныя пасяленні кавалёў. Кавалі карыстаюцца пашанай, часта выклікаюць містычны жак. Гэта знаходзіць сваё адлюстраванне ў міфалогіі¹.

Адкрыццё металургіі. Асваенне металургіі пачынаецца ў эпоху энеаліту, калі пачалі апрацоўваць самародную *медзь*, спачатку метадам халоднай альбо гарачай коўкі, пазней – метадам плаўлення медных руд. Медзь рэдка сустракаецца ў прыродзе, па сваіх працоўных якасцях не пераўзыходзіць камень.

Пазней былі вынайздены спосабы атрымання *бронзы* – сплаваў на меднай аснове з дадаткам волава, альбо свінца, цынка, мыш'яка, сурмы. Металургія бронзы з'яўляецца на Блізкім Усходзе каля V-IV тысячагоддзяў да н.э., ў Пярэдняй Азіі, Егіпце, Індыі – каля IV-III тысячагоддзяў да н.э., у Еўропе – каля II – пачатку I тысячагоддзяў да н.э. Бронза мае дзве істотныя перавагі: па-першае, плавіцца пры больш нізкіх тэмпературах, чым медзь, па-другое, бронзавыя вырабы больш цвёрдыя і вострыя, чым медныя. Аднак бронза была яшчэ менш даступная, чым медзь. У эпоху энеаліту і бронзы вырабы з металу былі рэдкія, дарагія, мелі ў асноўным прэстыжнае значэнне; у якасці асноўнага матэрыялу для вырабу прылад па ранейшаму выкарыстоўваецца камень.

Карэнным чынам сітуацыя змяняецца толькі з асваеннем *металургіі жалеза*. Жалеза – найбольш распаўсюджаны ў прыродзе метал, аднак у чыстым выглядзе сустракаецца надзвычай рэдка (метэарытнае жалеза). Па сваіх працоўных якасцях жалеза пераўзыходзіць медзь, бронзу і камень. Разам з тым металургія жалеза доўгі час заставалася недаступнай: жалеза плавіцца пры значна больш высокіх тэмпературах (1500 °C). Найбольш старажытны спосаб атрымання жалеза – сырадутны – быў адкрыты ў III тыс. да н.э. на поўдні Закаўказзя (горы Арменіі). Масавы выраб жалезных прылад у Азіі, Еўропе,

¹ У міфапаэтычнай традыцыі каваль – персанаж, надзелены звышнатуральнай стваральнай сілай, звязанай з агнём, які валодае функцыямі дэміурга. Гефест, Праметэй, Вёлунд.

Афрыцы пачынаецца ў I тыс. да н.э. У Новым Свеце жалеза стала вядома толькі са з'яўленнем еўрапейцаў.

Паступова рамесны характар набываюць іншыя віды хатняй прамысловай вытворчасці: ганчарства, ткацтва, апрацоўка каменя, косці і дрэва і г.д. *Ганчарства* становіцца рамяством з вынаходжаннем ганчарнага кола і печаў. У некаторых раёнах Афрыкі і Амерыкі кераміка выраблялася на продаж і без ганчарнага кола. Адбываецца **другі вялікі грамадскі падзел працы** – аддзяленне рамяства ад іншых заняткаў, перш за ўсё ад земляробства.

6.1.3. Развіццё абмену

Абмен спецыфічнымі багаццямі прыроднага асяроддзя існаваў ужо ў эпоху РПА. У эпоху ППА міжабшчынны дараабмен складае аснову прэстыжнай эканомікі. Разам з гэтымі формамі абмену ў эпоху класаўтварэння ўпершыню з'яўляецца **сапраўдны эканамічны абмен**, пры якім каштоўнасць маюць ўжо не абменныя сувязі, а самі рэчы. Земляробы атрымліваюць у жывёлаводаў мяса, малако, скуры, рабочую жывёлу; тыя, у сваю чаргу, маюць патрэбу ў прадукцыі земляробства, рамяства. Працягвае існаваць абмен з прадстаўнікамі прысвойваючай гаспадаркі. З развіццём рамяства абмен вядзецца не толькі паміж абшчынамі, але і ўнутры самой абшчыны.

З'яўляюцца **прымітыўныя рынкі**, на якія ў вызначаныя дні з навакольных пасяленняў зыходзілася значная колькасць людзей. Спачатку існаваў просты абмен (напрыклад, сякера мяняецца на кап'ё). З часам паўстае неабходнасць у ацэньванні прадметаў. У выніку з'яўляюцца першыя *сродкі абмену, ці абменныя эквіваленты*. Імі становяцца каштоўныя, рэдка рэчы: упрыгожванні, футры, хатняя жывёла, брускі солі, металічныя зліткі.

Са з'яўленнем прафесійных і паўпрафесійных гандляроў звязаны **трэці вялікі грамадскі падзел працы**. Падзел працы спрыяе далейшаму павышэнню прадуктыўнасці працы. Залішкавы прадукт пераўтвараецца ў прыбавачны, што спараджае адносіны эксплуатацыі.

6.2 Развіццё прыватнай ўласнасці

Важную ролю ў зараджэнні прыватнай уласнасці адыгралі індывідуалізацыя вытворчасці, а таксама развіццё вытворчасці спецыяльна для абмену. **Індывідуалізацыя вытворчасці** звязана з вылучэннем эканамічна моцных сем'яў, што прыводзіць да дэлакалізацыі рода, пераходу ад радавых сувязей да тэрытарыяльных. **Вытворчасць спецыяльна для абмену** стварала практыку рэгулярнага адчужэння прадукта.

Першапачатковая прыватная ўласнасць назапашвалася ў *натуральнай форме лішкаў* (запасы харчовых прадуктаў, рамесных вырабаў, жывёлы). Да ранніх відаў прыватнай уласнасці належалі і рабы. Са з'яўленнем абменных эквівалентаў залішкі назапашваюцца ў *форме скарбаў*. Паводле этналагічных назіранняў, назапашванне багаццяў адбываецца перш за ўсё ў сем'ях

прадстаўнікоў родаплемянной вярхушкі, якая манапалізавала права распараджацца абшчыннай маёмасцю.

Станаўленне прыватнай уласнасці адбывалася ў вострых супярэчнасцях паміж новымі і старымі парадкамі. Развіццё прыватнай уласнасці тармазілася захаваннем калектыўных форм вытворчасці і калектыўнай уласнасці на зямлю, а таксама псіхалогіяй абшчынна-родавай роўнасці.

Зямля доўгі час знаходзілася ва ўласнасці абшчыны. Першапачаткова ўзнікненне прыватнай уласнасці на зямлю было магчыма толькі на свабодных землях па-за межамі абшчыны. Асабліва доўга захоўваюць форму калектыўнай уласнасці на зямлю вандроўныя і паўвандроўныя жывёлаводы.

Псіхалогія абшчынна-родавой роўнасці. У некаторых грамадствах выпрацавалася негатыўнае стаўленне да самой магчымасці ўзнікнення лішкаў. У гэтай сувязі атрымліваюць развіццё звычаі публічнага знішчэння назапашанай маёмасці (напрыклад, у выпадку смерці). На змену патрабаванню «неназапашвання», альбо знішчэння лішкаў прыходзіць патрабаванне раздачы. Яркім прыкладам з'яўляецца інстытут *потлача* ў індзейцаў Паўночнай Амерыкі¹, арэхаваыя і свіныя святы ў папуасаў Новай Гвінеі і г.д.

6.3 Зараджэнне эксплуатацыі і грамадскіх класаў

Са з'яўленнем прыватнай уласнасці адбываецца паглыбленне грамадскай і маёмаснай няроўнасці. Калі раней унутры абшчыны панаваў прынцып безвыплатнай дапамогі, то цяпер з'яўляецца *прынцып эквівалентнасці дачы і аддачы*. Грамадская і маёмасная няроўнасць, у сваю чаргу, прыводзіла да развіцця адносін эксплуатацыі².

Рабства. У эпоху першабытнай абшчыны рабства не было: палонных мужчын забівалі, жанчын і дзяцей прымалі ў абшчыну. Часам з мэтай кампенсацыі стратаў забітых у абшчыну прымалі і палонных мужчын. Палонных прымаюць у абшчыну на правах малодшых членаў сям'і; іх праца выкарыстоўваецца ў хатняй гаспадарцы, дзе яны выконваюць самыя непрэстыжныя віды работ. Гэта стала першым крокам да ўсталявання рабства. Існуе меркаванне, што першапачатковае рабства было калектыўным.

¹ Класічны потлач звычайна арганізоўваўся адным чалавекам, якому дапамагала ўся яго абшчына. Гаспадар потлача з дапамогай сваякоў і іншых членаў абшчыны на працягу значнага часу назапашваў вялізную колькасць ежы і разнастайных рэчаў. Затым запрашалася маса людзей з іншых абшчын. Сярод гэтых людзей вылучаліся асабліва важныя госці, а часам адзін самы галоўны госць. Калі госці збіраліся, спачатку іх шчодро частавалі. Затым пачыналася самае галоўнае: арганізатар урачыстаці раздорваў мноству гасцей вялікую колькасць рэчаў. Самыя шчодрія дары атрымліваў галоўны госць, троху меншыя – іншыя важныя госці, падарункі іншым маглі насіць чыста сімвалічны характар. Потлач доўжыўся некалькі дзён. Чым большым быў пачастунак і чым больш грандыёзным раздорванне, тым большы прэстыж набываў арганізатар потлача і абшчына у цэлым. Арганізатары потлача, у сваю чаргу, маглі разлічваць на адваротныя потлачы.

² *Эксплуатацыя* – прысваенне прадуктаў чужой працы прыватнымі уласнікамі на сродкі вытворчасці.

Падобная прымітыўная форма рабства атрымала назву *хатняга*, альбо *патрыярхальнага рабства*, калі рабы яшчэ не займаюць асобнага месца ў вытворчасці. Рабы жылі, харчаваліся разам з гаспадарамі; у некаторых выпадках яны маглі мець уласную невялікую гаспадарку. У большасці выпадкаў рабы валодалі пэўнымі асабістымі і маёмаснымі правамі: атрымлівалі спадчыну, маглі браць шлюб з вольнымі, удзельнічалі ў грамадскім і рэлігійным жыцці. Забараняліся продаж, забойства раба. Спачатку рабства магло не быць пажыццёвым, а пажыццёвае – не перадавалася ў спадчыну.

З ростам вытворчасці ўзрастае сфера выкарыстання рабскай працы. З ростам ваенных сутыкненняў з'яўляюцца новыя магчымасці для павелічэння колькасці рабоў. У некаторых індзейцаў Паўночнага Захаду колькасць рабоў складала 15-20%, часам 30% насельніцтва. Паступова хатняе рабства пачынае трансфармавацца ў рабства вытворчае. Рабы пераўтвараюцца ў беспраўную групу насельніцтва са сваім адметным месцам у грамадскай вытворчасці.

Унутрыабшчынная эксплуатацыя. Унутры абшчыны атрымліваюць развіццё кабальныя віды эксплуатацыі, а таксама прафеадальная эксплуатацыя.

1) *Кабальныя віды эксплуатацыі* – адпрацоўка ў гаспадарцы таго, хто пазычыў; ліхварства; іздольная арэнда сродкаў і прылад вытворчасці (зерне, транспарт, скот – расплата прадуктамі). Іздольшчына атрымала універсальнае распаўсюджанне ў качавых і паўкачавых жывёлаводаў.

2) *Прафеадальная эксплуатацыя* – падзел працы паміж работнікамі і арганізатарамі. Грамадства пачынае ўтрымліваць асоб, якія займаюцца арганізатарска-кіраўнічай дзейнасцю. Складваецца ўпарадкаваная сістэма пераразмеркавання прадукту па вертыкалі. Падзел працы паміж работнікамі і арганізатарамі паступова пераўтвараюцца ў эксплуатацыю першых другімі. Развіваецца ўласна феадалізм – сацыяльная верхушка прысвойвае сабе непасрэдныя правы на зямлю і людзей, якія на ёй сядзяць.

Міжабшчынная эксплуатацыя. З'яўленне і рост багаццяў прыводзіць да росту ваенных сутыкненняў. Каб пазбегнуць ваеннага рабаўніцтва, слабыя абшчыны спачатку пагаджаюцца сплочваць аднаразовую кантрыбуцыю, потым – больш-менш пастаянную даніну.

Данніцтва – прымітыўны від эксплуатацыі, які складаецца ў рэгулярным адчужэнні прыбавачнага прадукту пераможцамі ў пераможаных. Апошнія пры гэтым не страчваюць сваёй эканамічнай і сацыяльна-патэстарнай структуры калектываў. Данніцтва можа перарастаць у *феадальную эксплуатацыю* (кельты, славяне, арабы, японцы), у іншых выпадках становіцца крыніцай рабаўладальніцкіх адносін (спартанская ілотыя, крыцкая кларотрыя).

Працэс класаўтварэння. З паглыбленнем грамадска-маёмаснай няроўнасці і ростам эксплуатацыі пачынаецца палярызацыя груп насельніцтва, якія адрозніваліся па сваім месцы ў сістэме вытворчасці, адносінах да сродкаў вытворчасці і ролі ў грамадскім падзеле працы.

У шэрагу грамадстваў Палінэзіі, Трапічнай Афрыкі, у часткі качавых жывёлаводаў атрымаў развіццё т. зв. *канічны клан (рэмідж*)*, ва ўмовах якога сацыяльны статус людзей і сваяцкіх груп вызначаецца ступенню іх генеалагічнай блізкасці да родапачынальніка. У некаторых рэгіёнах (Палінэзія,

Трапічная Афрыка, Паўднёвая Аравія, Егіпет, Індыя) вялікую ролю ў класаўтварэнні адыграла *каставая сістэма* – іерархія замкнёных прафесійных груп. Як правіла, вытокі каставай сістэмы звязаны з падпарадкаваннем адных плямёнаў іншымі.

6.4 Зараджэнне дзяржавы і права

З’яўленне грамадскай і эканамічнай няроўнасці выклікала супярэчнасці і канфлікты. Прывілеі і багацце неабходна было ахоўваць ад пасягальніцтва. Традыцыйныя родаплемянныя органы улады, заснаваныя на прынцыпах першабытнай дэмакратыі, былі для гэтага непрыдатныя. Яны павіны былі саступіць месца новым формам арганізацыі ўлады.

Адной з важнейшых формаў *патэстарнай арганізацыі** эпохі класаўтварэння сталі **мужчынскія тайныя саюзы**, паходжанне якіх звязваюць з *мужчынскімі дамамі* эпохі першабытнасці. У адрозненні ад звычайных мужчынскіх саюзаў тайныя саюзы былі аб’яднаннямі багатых і ўплывовых людзей. Тайныя саюзы вырывалі сваіх членаў з-пад улады традыцыйнай родаплемянной арганізацыі, абаранялі іх уплывовае становішча і ўласнасць, часам – тэрарызавалі ўсіх незадаволеных. Тайныя саюзы былі шырока прадстаўлены ў Меланэзіі, Заходняй Афрыцы, Мікранэзіі, Палінэзіі, Інданэзіі і Амерыцы. Перажыткі тайных саюзаў захоўваліся ў старажытных грэкаў і рымлянаў, кельтаў, германцаў, кітайцаў, народаў Сярэдняй Азіі. Як выключэнне, існавалі і *жаночыя саюзы*, аднак яны нідзе не карысталіся вялікім уплывам, акрамя Заходняй Афрыкі. Органы дзяржаўнай улады маглі зараджацца і іншым шляхам – у выніку трансфармацыі ўлады родаплемянных і абшчынных лідараў.

У сувязі з ускладненнем сацыяльна-патэстарнага жыцця ў эпоху класаўтварэння складваецца тэндэнцыя да **падзелу функцый улады**. Падзел функцый – з’ява не абавязковая, але дастакова частая:

1) **Кіраўнікі для мірнага часу** – родаплемянная знаць, улада якой паступова аддзяляецца ад народа. Лідары акружаюць сябе аратарамі, вестунамі, дарадчыкамі, асабістай аховай, кáтамі. Улада родаплемянной знаці асабліва ўзмацняецца, калі яна спалучаецца з ваеннай і/альбо рэлігійнай. У першым выпадку ўлада абапіраецца на такі апарат прымусу, як ваенная дружына, у другім – выкарыстоўвае рэлігію як сродак ідэалагічнага і псіхалагічнага ўздзеяння.

2) **Ваенныя правадыры** – маглі выходзіць як з асяроддзя родаплемянной знаці, так і са слаўтых воінаў. З развіццём ваеннай дзейнасці яны часта адсоўваюць на другі план, альбо зусім выцясняюць іншых лідараў. Дружыннікі звязаны паміж сабой не столькі родаплемяннымі сувязямі, колькі супольнасцю ваенна-рабаўнічых інтарэсаў. Абапіраючыся на такую дружыну, можна было ламаць старыя традыцыі і навязваць новыя.

3) **Рэлігійныя лідары** (жрацы) – рэдка выходзяць на першы план. Наадварот, іншыя лідары часта прысвойвалі сабе рэлігійныя функцыі, гэтым самым сакралізуючы сваю ўладу. У многіх грамадствах лічылася, што

носьбіты ўлады валодаюць звышнатуральнай, дасланай звыш, сілай – *харызмай**, з’яўляюцца пасрэднікамі паміж вышэйшымі сіламі і простым народам.

Неабходнасць умацавання ўлады, забеспячэння яе стабільнасці прыводзяць да *інстытуцыялізацыі ўлады як улады спадчыннай*. Толькі спадчынная ўлада магла забяспечыць надзейную перадачу вопыту кіравання ў бяспісьменным грамадстве; толькі яна гарантавала, што новы ўладар будзе надзелены харызмай.

Спадчыннага лідара эпохі класаўтварэння прынята называць «*правадыр*». Ад гэтага тэрміну паходзіць назва арганізацыі ўлады ў развітых пераддзяржаўных грамадствах – *правадырствы*¹. Улада ў правадырствах можа быць як арыстакратычнай, так і ваеннай, часта яна сакралізавана (т.зв. сакральныя правадыры і правадырствы). Менавіта ў правадырствах завяршаецца пераўтварэнне патэстарнай арганізацыі ў палітычную, альбо дзяржаўную. Першыя правадырствы ўтвараліся задоўга да ўзнікнення дзяржаў. Лічыцца, што стварэнне мегалітычных культур у Еўропе адносіцца да перыяду росквіту правадырстваў. Да нашага часу правадырствы захаваліся ў Палінэзіі², Новай Гвінеі, Трапічнай Афрыцы.

Найважнейшыя прыкметы палітычнай арганізацыі:

1) *Адасобленая ад асноўнай масы насельніцтва ўлада*. Дзяржаўная ўлада абапіраецца на апарат кіравання і прымусу. Дружына пераўтвараецца ў войска, з дапамогай якога дзяржава падаўляе супраціўленні, вядзе войны (абарончыя і захопніцкія). Асобным органам ўлады становіцца суд. З’яўляюцца органы рэлігійнага культы (ідэалагічны ўплыў на масы).

2) *Упарадкаванае падаткаабкладанне*.

3) *Падзел насельніцтва па тэрытарыяльнага прынцыпу*, а не па родаплемянному. Вынік паступовага пераходу ад кроўнароднасных сувязяў да суседскіх.

У працэсе станаўлення дзяржавы фарміруецца *права*, скіраванае на рэгуляванне гаспадарчага жыцця грамадства і ахову ўласнасці. Права утвараецца шляхам падзелу першабытных монанорм на ўласна *права* – сукупнасць нормаў, якія выражаюць волю пануючага класа і забяспечваюцца сілай дзяржаўнага прымусу, і *мараль* (этыку) – сукупнасць нормаў, забяспечаных толькі сілай грамадскай думкі.

¹ Правадырства (chiefdom) – іерархічна арганізаваны лад, у якім адсутнічае разгалінаваны апарат кіравання, уласцівы для сапраўднай дзяржавы. Правадырства заснавана на сацыяльным ранжыраванні, аднак ў яго структуры пераважаюць кроўна-роднасныя адносіны.

² У правадырствах Палінэзіі правадыры абіраліся пажыццёва і рэгулявалі вытворчасць, размеркаванне і спажыванне. Палінэзійскія правадыры для падтрымання свайго аўтарытэту абапіраліся на рэлігію. Яны кантралявалі вытворчасць тым, што забаранялі (з дапамогай рэлігійных табу) альбо загадвалі апрацоўваць тыя ці іншыя землі і вырошчваць тыя ці іншыя культуры.

Права па сваім змесце ў кожным грамадстве адзінае, мараль у розных сацыяльных групах (пазней – ў грамадскіх класах) адрозніваецца. Найбольш старажытнае права – звычайнае – санкцыянаванае дзяржавай, але не запісанае, «не пісанае» права. З узнікненнем пісьмовасці з'яўляюцца першыя *зводы законаў*.

Станаўленне інстытутаў класавага грамадства (прыватнай ўласнасці, класаў і дзяржавы) адбывалася рознымі шляхамі, ў залежнасці ад такіх фактараў, як гісторыя, экалогія, ваенная актыўнасць, развіццё абмену, інш. Можна вылучыць *тры асноўныя шляхі класаўтварэння і станаўлення дзяржавы*:

1) *Арыстакратычны* (гр. *aristos* – найлепшы, *kratos* – ўлада) – калі старая родаплемянная вярхушка захоўвае свае эканамічныя і патэстарныя пазіцыі. Асноўны спосаб эксплуатацыі – прафеадальны, адначасова маглі існаваць рабства, кабальніцтва, міжабшчынная эксплуатацыя. Форма улады – правадырствы (як сакральныя, так і несакральныя).

2) *Плутакратычны* (гр. *plutos* – багацце, *kratos* – ўлада) – звязаны з вылучэннем бігменаў. Асноўны спосаб эксплуатацыі – кабальніцтва, улада – неспадчынная. Прыклады: Новая Гвінея, Паўднёва-Усходняя Азія.

3) *Вайсковы* – звязаны з развіццём ваеннай актыўнасці. Са з'яўленнем багаццяў з'яўляецца магчымасць хуткага ўзбагачэння шляхам рабаўніцтва. Ваенныя сутыкненні становяцца рэгулярнымі, масавымі і арганізаванымі. Вайна пераўтвараецца ў пастаянны промысел, як вынік – развіваецца ваенная тэхніка і ваенная арганізацыя, спецыяльнае ўзбраенне. Мяняецца псіхалогія: рабунак становіцца прэстыжным заняткам, у адрозненні ад мірнай працы. Асноўны спосаб эксплуатацыі – экзаэксплуатацыя, рабства. Форма улады – ваеннае правадырства. Падобную спецыфічную форму арганізацыі грамадства на стадыі перахода ад першабытнага ладу да дзяржаўнасці Л.Г. Морган назваў *ваеннай дэмакратыяй*. Найбольшае развіццё ваенная дэмакратыя атрымала ў варварскіх плямёнаў, якія актыўна кантактавалі з класавымі грамадствамі (раннія германцы, вікінгі, зулусы Паўднёвай Афрыкі).

6.5 Пераварот у становішчы полаў у эпоху класаўтварэння

Уздым вытворчасці, развіццё прыватнай уласнасці ў эпоху класаўтварэння прывялі да зменаў у становішчы полаў. Складваецца новы парадак міжпалавога падзелу працы, абумоўлены *ростам значэння мужчынскай працы*. Да кампетэнцыі мужчын адыходзяць новыя прагрэсіўныя тэхналогіі земляробства, такія, як ворыўнае земляробства, падсека, ірыгацыя. Выключна мужчынскай сферай дзейнасці становяцца такія спецыялізаваныя галіны рамеснай вытворчасці, як металургія і металаапрацоўка, ганчарства, ткацтва. Новы міжполавы падзел працы меў важныя наступствы:

Устанаўленне патрыярхату паўсюдна суправаджаецца *пераходам да патрыякальнасці*, у выніку чаго жанчына трапляла ў чужое асяроддзе, страціўшы сувязь з уласным родам. Гэтым самым жанчына выключалася з грамадскага жыцця родаплемяннага грамадства: пазбаўлялася ад удзелу ў

народных сходах, судовых паседжаннях, культавых адпраўленнях. У крайнім варыянце з'яўляецца традыцыя жаночага затворніцтва.

Патрыярхат быў асноўнай, хаця і не універсальнай формай разлажэння першабытнага грамадства. У некаторных супольнасцях уплывовае становішча жанчыны захоўваецца да ўзнікнення раннедзяржаўных утварэнняў. У большасці выпадкаў гэта былі *грамадствы з развітым ручным земляробствам* (мікранэзійцы в-ва Трук, гаро і кхасі Індыі, індзейцы-пуэбла Паўночнай Амерыкі, інш.). Для іх характэрна захаванне вялікіх мацярынскіх сем'яў, мацярынскі лік роднасці і парадак спадкавання, незалежнае і раўнапраўнае становішча жанчын. Гэты варыянт развіцця да нядаўняга часу называлі «*позні матрыярхат*». Апошнія даследаванні этнолагаў і гісторыкаў паказалі, што грамадстваў з пануючым становішчам жанчыны ў эпоху класаўтварэння, як і раней, не існавала.

6.6 Шлюб і сям'я эпохі класаўтварэння

Рост прадуктыўнасці працы адкрывае шлях да *індывідуалізацыі вытворчасці*. Калектыўная гаспадарка і калектыўная ўласнасць абшчыны паступова трансфармуецца ў прыватную гаспадарку і прыватную ўласнасць асобных сем'яў. *Сям'я пераўтвараецца ва ўстойлівую, цэласную эканамічную і сацыяльную адзінку*.

З узрастаннем гаспадарчай ролі мужчыны на змену нетрываламу парнаму шлюбу эпохі першабытнасці прыходзіць трывалае шлюбнае аб'яднанне – т.зв. *патрыярхічны шлюб* (у форме манагаміі ці паліганіі). Пануючай формай заключэння шлюбу становіцца *пакупны шлюб*, калі нявеста з'яўляецца прадметам «куплі-продажу» (славянскае «вено», цюркскі «калым»).

Пераход да патрыякальнасці шлюбнага пасялення суправаджаецца кампраміснымі формамі, такімі, як звычай часовай дыслакальнасці (да выплаты шлюбнага выкупу, да нараджэння першага дзіцяці), вяртання жонкі да бацькоў у перыяд першых родаў, інш.

Пераход ад мацярынскага ліку роднасці да бацькоўскага таксама адбываўся праз пераходныя, кампрамісныя формы. Пашыраецца і ўмацоўваецца *авункулат*. Дзеці, дасягнуўшы пэўнага ўзросту, вярталіся ў род сваёй маці, дзе іх бліжэйшым сваяком і апекуном становіўся брат маці.

Аднак мужчына імкнецца перадаць сваю маёмасць не пляменнікам, а ўласным дзецям. Гэта магло быць дасягнута толькі шляхам замены мацярынскага ліку роднасці і парадку спадкавання бацькоўскім. Гэты пераход адбываецца паступова і таксама суправаджаецца кампраміснымі парадкамі. Так паўстае *амбілінейнасць*, альбо *білінейнасць*, калі чалавек сам выбіраў сабе прыналежнасць да мацярынскага ці бацькоўскага роду, альбо лічыў сябе прыналежным да абодвух радоў.

Імкненне мужчыны замацаваць сваё права на бацькоўства і бацькоўскі лік роднасці спараджае такія звычай, як *травестызм* (практыка часовай «перамены пола», калі мужчына апранаў жаночае адзенне і выконваў жаночыя абавязкі) і

кувада (дэманстрацыя бацькам цеснай сувязі з дзіцём, напрыклад, праз прамую сімуляцыю акта дзетанараджэння).

Патрыярхальны парадак спадкавання патрабаваў бяспрэчнасці факта бацькоўства, гэтым самым выклікаў да жыцця новыя нормы шлюбнай маралі. З'яўляецца патрабаваўне цнатлівасці нявесты да шлюбу; нявернасць жонкі жорстка караецца, ў той час як муж, наадварот, працягвае карыстацца рэшткамі былой палавой свабоды.

Першай формай асобнай сям'і як цэласнай эканамічнай ячэйкі грамадства была **вялікая сям'я** (вялікасямейная абшчына, дамовая абшчына). Вялікая сям'я магла быць заснавана як на адзінажэнстве, так і на мнагажэнстве. Там, дзе існавала хатняе рабства, вялікая сям'я ўключала і рабоў, дасягаючы колькасці 200-300 чалавек.

Сям'я супольна валодала зямлёй, жывёлай, іншымі сродкамі вытворчасці, супольна вяла гаспадарку, карысталася агульнымі запасамі. На чале сям'і стаяў «старэйшы», які займаўся размеркаваннем гаспадарчых работ, распараджаўся расходам запасаў, назіраў за парадкам. Важнейшыя пытанні вырашаліся на агульным сходзе дарослых мужчын і жанчын. Такім чынам, *вялікая сям'я захоўвала ў сабе пачаткі першабытнага калектывізму і дэмакратыі*.

Рост патрыярхальнай сям'і прыводзіць да дзялення на асобныя патрыярхальныя сем'і. Пры гэтым вялікая патрыярхальная сям'я па-ранейшаму аб'ядноўвалася гаспадарчай узаемадапамогай, грамадскай салідарнасцю, агульным культам (культ продкаў), агульным найменнем – «патраніміі». Працягваецца эвалюцыя сям'і:

Абшчынная і родаплемянная арганізацыя эпохі класаўтварэння захоўвала ў сабе многія супярэчнасці. Абшчынныя і родаплемянныя структуры знешне нагадвалі структуры эпохі першабытнасці, а на справе былі формамі іх класавага пераўтварэння ў ходзе станаўлення прыватнай уласнасці, грамадскіх класаў, палітычнай ўлады і звязаных з імі з'яў.

Характэрныя рысы першабытнай суседскай абшчыны. Менавіта з вылучэннем вялікіх сем'яў пачынаецца пераўтварэнне радавой абшчыны ў першабытную суседскую. Разам з тым, нават самыя моцныя сямейныя абшчыны рэдка мелі магчымасць абасобіцца цалкам – для такіх работ, як падсека леса, ірыгацыя і г.д., заставалася неабходнай кааперацыя працы. Кампраміс дасягаўся заменай радавых сувязяў суседскімі. Гэтыя сувязі забяспечвалі працоўны працэс, але не перашкаджалі назапашванню прыватных багаццяў.

Паводле вызначэння К.Маркса, суседская (сялянская) абшчына была першым сацыяльным аб'яднаннем людзей, не звязаных роднасцю. Уласнасць на шэраг сродкаў вытворчасці (сельскагаспадарчы двор з прыладамі ў земляробаў, жывёла ў жывёлаводаў) – ужо зрабілася прыватнай, уласнасць на галоўную ўмову вытворчасці – зямлю – заставалася калектывунай.

Першабытная суседская абшчына – форма пераўтварэння родавай абшчыны ў суседскую, для якой уласціва перапляценне старых радавых сувязяў, якія распадаліся, і новых, суседскіх. З аднаго боку, суродзічы, нават страціўшы тэрытарыяльнае і эканамічнае адзінства, яшчэ доўга захоўвалі

розныя рысы грамадскай і ідэалагічнай супольнасці. Пераплятаюцца радавая і суседская ўласнасць на зямлю, радавая і суседская ўзаемадапамога і ўзаемаабарона, уплыў радавых і абшчынных лідараў, альбо мужчынскіх дамоў, радавыя культы і культы абшчыны.

Род эпохі класаўтварэння. Позні бацькоўскі род ЭКУ называюць патрыярхальным. Як і ў эпоху ППА, радавым структурам была ўласціва сегментарная арганізацыя; розныя структурныя ўзроўні гэтай арганізацыі мелі розныя функцыі.

	Структурныя ўзроўні	Функцыі
	Бліжэйшыя сваякі, ядро вялікай сям’і	Сапраўдныя ўласнікі і “сунаследнікі” асноўнай маёмасці.
	Іншыя адносна блізкія сваякі, якія паходзяць ад рэальнага продка, члены лініджа (патраніміі альбо матраніміі)	Члены такой групы працягвалі жыць па суседству, утвараючы асобнае пасяленне альбо квартал пасялення, маглі сумесна валодаць зямлёй. Аб’яднаны працоўнай і матэрыяльнай ўзаемадапамогай, агульным культам і найменнем, якое ўзыходзіла да імя продка-родапачынальніка. Падобная група магла быць экзагамнай альбо эндагамнай.
	Члены рода	Роду магла належыць вярхоўная ўласнасць на землі, падзеленыя паміж суседскімі абшчынамі альбо патраніміямі. Калі ўчасткі зямлі былі ўжо ў прыватнай уласнасці, то ўнутры рода існавала права іх пераважнай куплі і спадкавання. Род мог захоўваць свае экзагамна-рэгулюючыя функцыі. Члены рода аб’яднаны агульным імем і агульным культам родапачынальніка – эпоніма, агульнымі рэлігійнымі цэрэмоніямі, святкаваннямі і г.д. У цэлым сувязі ўнутры позняга бацькоўскага альбо мацярынскага роду мелі хутчэй грамадскі і асабліва ідэалагічны, чым рэальны эканамічны характар.

У працэсе класаўтварэння *эканамічныя функцыі роду паступова пераходзілі да вялікіх сем’яў і першабытных суседскіх абшчын, а грамадскія і ідэалагічныя – да патраніміі альбо матраніміі*. Падобная неабавязковасць рода на гэтай стадыі развіцця прыводзіла да таго, што ён увогуле рана траціць сваё існаванне. Усе функцыі роду пераходзяць да вялікіх сем’яў, іх роднасных аб’яднанняў і першабытных суседскіх абшчын. Адною з прычын з’яўляюцца міграцыі, якія прывялі да моцнай дэлакалізацыі родаў.

Дэлакалізацыя родаў і змешванне паміж сабой унутрыродавых груп спрыялі ўмацаванню племянной арганізацыі, якая стала атрымліваць рэзкую перавагу над арганізацыяй радавой. Там, дзе значную ролю адыгрывала ваенная актыўнасць, племянная арганізацыя пераўтваралася ў ваенна-племянную арганізацыю. Менавіта таму ў эпоху класаўтварэння племя як сацыяльна-патэстарная супольнасць атрымала найбольшае развіццё. Больш таго, племя амаль паўсюдна перастае быць вышэйшым звяном родаплемянной арганізацыі. Неабходнасць арганізацыі маштабных работ (ірыгацыя, стварэнне мегалітычных калібраваных комплексаў), міжплемяннога абмену, вайны і абароны

прывялі да *стварэння рознага роду аб'яднанняў роднасных і няроднасных паміж сабой плямён.*

6.8 Духоўная культура эпохі класаўтварэння

Уздым вытворчых сіл, рост насельніцтва, працэсы класаўтварэння спрыялі хуткаму росту карысных ведаў, развіццю мастацтва, узнікненню новых форм рэлігіі. Якасныя зрухі ў развіцці духоўнай культуры прыводзяць да падзелу разумовай і фізічнай працы, з'яўлення новай формы назапашвання і перадачы інфармацыі – пісьмовасці. *Развіццё карысных ведаў на-ранейшаму было цесна звязана з практычнымі патрэбамі:*

Від дзейнасці	Новыя карысныя веды
Земляробства	Упарадкаванне астранамічных і календарных ведаў. Неабходнасць дапасавання месяцовага і сонечнага календара стымулявала развіццё матэматычных ведаў.
Жывёлагадоўля	Падлік вялікіх пагалоўяў жывёлы і г.д. спрыяе развіццю матэматыкі. Лік вядзецца да 10 000 і вышэй.
Ірыгачыя, будаўніцтва ўмацаванняў і мегалітычных збудаванняў, стварэнне колавай павозкі і паруснай лодкі	Развіццё матэматыкі, геаметрыі, механікі.
Металаапрацоўка	Металазнаўства, хімія.
Гандлёвыя экспедыцыі, ваенныя паходы	Развіццё астраноміі, геаграфіі і картаграфіі

Пачаткі гістарычных ведаў цесна звязаны з рэлігійнымі і міфалагічнымі ўяўленнямі. Важным раздзелам гістарычных ведаў стала генеалагістыка – збор радаслоўяў. У Палінэзіі радаслоўі дасягалі 20 пакаленняў, часам – да 159 пакалення.

Мастацтва. У эпоху класаўтварэння мастацтва пачало падзяляцца на элітарнае і протанароднае. З'явіліся новыя віды мастацтва:

Манументальная архітэктура. Парататып – мегалітычныя збудаванні – менгіры, алеі менгіраў, дальмены, кромлехі (протаархітэктура), умацаванні, храмы, усыпальніцы.

Вылучэнне рамяства суправаджаецца росквітам *прыкладнага мастацтва*. Лепшыя ўзоры ствараліся на патрэбу правадыроў (вопратка, ювелірныя вырабы, дарагая зброя, інш.)

Нараджаюцца новыя жанры вуснай народнай творчасці – *гераічны эпас, чароўная казка*. Калі ў гераічным эпасе пераважае арыстакратычная ацэнка працэсаў класаўтварэння, то ў чароўнай казцы ёй супрацьстаіць народная ацэнка гэтых працэсаў.

Рэлігія. Працэсы пераўтварэння першабытнага грамадства ў класавае атрымалі адлюстраванне ў рэлігіі. Вылучэнне і самасцвярджанне асобы

суправаджаецца з'яўленнем веры ў асабістых духаў- апекуноў, вядомая як *нагуалізм**.

З развіццём земляробства і жывёлагадоўлі развіваюцца *культы ўрадлівасці*. Для іх характэрны эратычныя абрады і чалавечыя ахвярапрынашэнні, якія сімвалізавалі перадачу зямлі палавой патэнцыі чалавека, а таксама звязаныя з земляробчымі цыкламі культуры паміраючых і ўваскасаючых духаў (егіпецкі Асірыс і фракійска-грэчаскі Дыёнис, асюль жа – вобраз Хрыста).

Атрымліваюць развіццё культ духаў мужчынскіх альбо тайных саюзаў (продкі, якія дапамагаюць членам саюза і страшныя для ўсіх астатніх) і культ племянных правадыроў (сакральныя правадыры становіліся аб'ектам пакланення яшчэ пры жыцці).

Як і сама эпоха класаўтаварэння, уласцівыя ёй рэлігійныя уяўленні і культуры былі эклектычныя. Яны змешваліся паміж сабою, утвараючы ўшанаванне адначасова сямейна-радавых і племянных апекуноў, аграрных і касмічных духаў, духаў тайных саюзаў і сакральных правадыроў. Паступова ўтвараецца іерархія аб'ектаў кulta, якая атрымлівае назву *палітэізму**. Боствы – касмічныя, прыродныя з'явы, духі плоднасці і вайны, інш. – таксама ўтваралі пэўную іерархію, на чале якой з развіццём ваеннай актыўнасці часта становілася боства вайны.

З развіццём і ўскладненнем кulta вылучаецца асобная катэгорыя яго служыцеляў – жрацоў. Атрымала развіццё асаблівая форма рэлігіі – *шаманізм**. Шаманам прыпісваецца здольнасць праз уваходжанне ў экстаз уступаць у непасрэдны кантакт з духамі. У эпоху класаўтаварэння рэлігія ўпершыню становіцца не толькі асобым светаразуменнем, але і сродкам ідэалагічнага ўздзеяння на масы.

Вылучэнне разумовай працы звязана з вылучэннем арганізатарска-кіраўнічай жрэцкай і ваеннай дзейнасці. З ускладненнем гаспадарчага і грамадскага жыцця падобная дзейнасць пачала вызваляць ад непасрэднага ўдзелу ў вытворчасці. Прафесійнымі інтэлігентамі становіліся выбітныя спевакі, казачнікі, танцоры, славуцкія майстры выяўленчага і прыкладнага мастацтва, знаўцы звычаяў і радасловій, знахары. Многія з іх асядалі пры дварах знаці. Сацыяльная вярхушка мела патрэбу ў прафесіяналах з мэтай замацавання свайго прэстыжу, не толькі ўзнагароджвала іх працу, але ўсяляк стымулявала іх дзейнасць. Прафесіяналы, са свайго боку, былі зацікаўлены ў супрацоўніцтве з прадстаўнікамі сацыяльнай вярхушкі, паколькі тыя забяспечвалі іх матэрыяльна, давала ім шырокія магчымасці для дэманстрацыі сваіх талентаў.

З'яўленне пісьмовасці. Пісьмовасць – сродак графічнага замацавання маўленчай інфармацыі. Яшчэ Л.Г.Морган разглядаў з'яўленне ўпарадкаванай пісьмовасці як важны крытэрыі пераходу ад першабытнасці да цывілізацыі. Пісьмовасць адпавядала патрэбам класавых грамадстваў і дзяржаў. Яна была неабходна для дакладнай фіксацыі кіраўнічай, гаспадарчай і статыстычнай

інфармацыі, арганізацыі афіцыйнай і дзелавой перапіскі, для запісу прававых нормаў, апісання дзейнасці правіцеляў і іншых гістарычных падзей.

Першыя ідэаграфічныя сістэмы ўзніклі ў IV тыс. да н.э. у Шумеры і Егіпце. У адрозненне ад агульнадаступнай прымітыўнай піктаграфіі складаная ідэаграфія патрабавала працяглага навучання і была недаступна для шырокіх слаёў насельніцтва. Захавальнікі ідэаграфіі спачатку трымалі яе ў строгім сакрэце і акружалі арэолам звышнатуральнасці. У многіх раннекласавых грамадствах ідэаграфія была прывілеяй жрацоў.

6.9 Этнічны і моўны стан ЭКУ

У эпоху класаўтварэння назіраецца **росквіт племянной арганізацыі** як формы культурна-моўнай, ці этнічнай супольнасці. Гэтаму спрыялі развіццё міжабшчыннага абмену і міжабшчыннай кааперацыі працы, а таксама аслабленне радавой і ўзмацненне племянной арганізацыі.

Для этнічнага стану ЭКУ уласціва **іерархічная структура**, якая вызначылася яшчэ на папярэдняй стадыі. Важная асаблівасць іерархічнай структуры этнічных супольнасцей эпохі класаўтварэння – супольнасцю асноўнага узроўню становілася не племя, а надплемянное ўтварэнне. Этнічныя супольнасці ЭКУ істотна адрозніваліся ад папярэдніх:

Першабытная абшчына	Эпоха класаўтварэння
Адсутнасць сацыяльнага расслаення	З’яўляецца сацыяльнае расслаенне
Культура – аднародная	Утвараюцца адрозненні ў культуры сацыяльнай верхушкі і шырокіх слаёў насельніцтва
Кроўнароднасная арганізацыя. Эндагамія і адносная	Разбурэнне кроўнароднаснай супольнасці племені. Племянная эндагамія перастае быць нормай.

абасобленасць племені.	Актывізацыя рабаўнічых войнаў, перасяленняў і заваяванняў, рабства прыводзіць да масавага змешвання радоў і плямён. Узнікненне аб'яднанняў плямён таксама спрыяе этнічнаму змешванню. Знаць – асобныя генеалогіі. Міжэтнічныя шлюбы.
------------------------	--

У ходзе працэсаў класаўтварэння *аб'яднанні плямён і супляменнасці перарасталі ў першы гістарычны тып этнічных супольнасцяў класавых грамадстваў – народнасці*. Пераростанне міжплемянной супольнасці ў народнасць магло адбыцца і да, і пасля ўзнікнення класавага грамадства. Так, у Старажытным Егіпце, на Гаваях цывілізацыя паўставала ў манаэтнічным асяроддзі. Другі варыянт, значна больш пашыраны, прыводзіў да ўзнікнення поліэтнічных дзяржаў (напрыклад, дзяржавы раннесярэднявечных германцаў, у якіх надоўга захоўваліся рэшткі дадзяржаўнага этнічнага падзелу).

РАЗДЗЕЛ 7. ПЕРШАБЫТНАЕ ГРАМАДСТВА І ЦЫВІЛІЗАЦЫЯ

7.1 Першабытная перыферыя класавых грамадстваў

7.2 Рэшткі першабытнасці ў класавых грамадствах

7.1 Першабытная перыферыя класавых грамадстваў

Тыпы першабытнай перыферыі. У залежнасці ад размяшчэння першабытнай перыферыі ў адносінах да цывілізацыі вылучаюць *перыферыю бліжняю і дальнюю*. Бліжняя непасрэдна межавала з цывілізацыяй, дальняя кантактавала з цывілізацыяй праз пасрэдніцтва бліжняй перыферыі. Першая развівалася хутчэй, другая – павольней. У выніку з'яўляецца перыферыя развітая і адсталая.

Размяшчэнне *сінпалітэйных** грамадстваў у дачыненні да цывілізацыі вызначала таксама *перыферыю знешнюю* (якая знаходзілася за межамі арэала цывілізацыі) і *унутраную* (якая захоўвалася ў межах гэтага арэалу).

Часам бліжняя перыферыя ваеннай сілай падпарадкоўвала суседнія класавыя грамадствы: так узнікала *другасная першабытная перыферыя*, якая існавала да таго часу, пакуль заваёўнікі пад уздзеяннем заваяваных самі не трансфармаваліся ў класавыя грамадствы (у якасці прыкладу можна прывесці ўсе без выключэння варварскія заваяванні).

Кантакты паміж цывілізацыяй і сінпалітэйнымі грамадствамі адрозніваюцца па спосабу іх рэалізацыі: *непасрэдныя* (з бліжняй перыферыяй) і *апасродкаваныя* (праз бліжняю з дальняй перыферыяй), *аднабаковыя* ці *двухбаковыя*, *мірныя* і *ваенныя*.

Аднабаковыя кантакты (аднабаковае ўздзеянне цывілізацыі на перыферыю) часцей назіраюцца пры значным разрыве ва ўзроўні развіцця, напрыклад, калі цывілізацыя ўступае ў кантакт з грамадствамі паляўнічых і збіральнікаў. *Двухбаковыя кантакты* (ўзаемадзеянні паміж цывілізацыяй і

перыферыяй) – уласцівыя для адносна блізкіх па ступені развіцця грамадстваў, напрыклад, раннекласавыя дзяржавы і іх «варварскае» акружэнне.

Мірныя кантакты: абменна-гандлёвыя, міграцыйныя, масавыя і элітарныя. *Ваенныя кантакты:* ваенна-рабаўнічыя, ваенна-захопніцкія.

Паводле функцыянальнай ролі кантакты падзяляюцца тым, што мелі месца ў гаспадарчай, сацыяльнай, патэстарна-палітычнай, духоўна-ідэалагічнай сферах. Такім жа чынам класіфікуюцца *культурныя займенні*. Займенні лягчэй рабіліся тады, калі культурны разрыў паміж грамадствамі не быў занадта вялікі.

Самымі лёгкімі і шырокімі былі *гаспадарчыя кантакты*. Праз іх адбываўся грамадскі падзел працы, у некаторых выпадках ствараліся нават новыя гаспадарча-культурныя тыпы і падтыпы. Праз гаспадарчыя кантакты распаўсюджваліся ўсе найноўшыя тэхнічныя і тэхналагічныя дасягненні: керамічная вытворчасць, металургія, колавы і парусны транспарт і г.д. Гаспадарчыя кантакты з цывілізацыямі ў большасці выпадкаў спрыялі эканамічнаму развіццю сінпалітэйных грамадстваў. Наадварот, *кантакты ў сацыяльнай і палітычнай сферах* ускладняліся немагчымасцю прамога капіравання.

Духоўна-ідэалагічныя кантакты. У эпоху сярэднявечча такія сусветныя рэлігіі як хрысціянства, іслам, будызм, індуізм распаўсюджваліся на бліжняю і дальнюю перыферыю цывілізацый і нават аказвалі ўплыў на грамадскі і сямейны побыт. Разам з тым, многія займенні ў духоўна-ідэалагічнай сферы перадаваліся сацыяльнай вярхушцы развітых сінпалітэйных грамадстваў пераважна шляхам элітарных кантактаў: праз моду, узоры прыкладнога мастацтва, пісьмовасць.

7.2 Рэшткі першабытнасці ў класавых грамадствах

Буйнейшымі рэшткавымі структурамі і супольнасцямі былі *рэлікты плямён і іх аб'яднанняў*, якія захаваліся ўнутры народнасцяў. Падобныя плямёны і міжплемянныя супольнасці ў класавых грамадствах называюць «другаснымі». Яны вядомыя ў складзе мноства старажытных, сярэднявечных і сучасных народаў – ад антычных элінаў ці італійцаў да сёняшніх казахаў ці туркмен.

У некаторых выпадках такія структуры і супольнасці кансерваваліся, на іх аснове складваліся каставыя сістэмы (Індыя, Паўднёвая Аравія). Значна часцей яны захоўваліся ў народаў, якія гістарычна належаць да гаспадарча-культурных тыпаў горных земляробаў-жывёлаводаў ці качавых і паўкачавых жывёлаводаў арыднай зоны. Гэта звязана з запаволеным станаўленнем у іх класаў і дзяржавы.

Падобныя рэшткавыя з'явы могуць утрымлівацца ў дзвюх формах.

1) Пры першай форме, характэрнай для курдаў, пуштунаў, арабскіх бедуінаў, утрымліваюцца рэшткі як уласна этнічных племянных супольнасцяў з іх дыялектна-культурнай спецыфікай, так і адпаведных ім этнасацыяльных племянных структур з вядомым адзінствам эканамічнага і сацыяльнага жыцця. Архаічная форма, указвае на захаванне традыцый эпохі класаўтварэння.

2) Пры другой форме (народы Паўднёвай Сібіры, казахі, кіргізы, туркмены) – утрымліваюцца толькі рэшткі ўласна этнічных племянных супольнасцяў.

Рэшткавыя роднасныя структуры (другасныя роды) – нагадваюць патрыярхальныя роды эпохі класаўтварэння. Яны захоўваюць у асноўным грамадскія і ідэалагічныя функцыі – узаемадапамога, узаемаабарона, генеалогія, агульныя культуры.

У большасці грамадстваў захоўваюцца толькі сегменты родаў – **патрылініджы**, ці **патраніміі** (паводле паходжання ад рэальнага і памятнага продка). Для іх уласцівы асабліва цесная ўзаемадапамога, узаемаабарона, ідэалагічнае ўсведамленне блізкасці. Патраніміі захоўваюцца там, дзе геаграфічныя ўмовы ці палітычная абстаноўка патрабавалі ад сем'яў аб'яднання працоўных намаганняў, матэрыяльнай узаемападтрымкі, узаемнай абароны і г.д. (горныя і стэпавыя вобласці, перыферычныя вобласці новай каланізацыі, перыяды працяглых палітычных смут). Калі разлажэнне радавой арганізацыі адбывалася не ў патрыярхальнай, а ў познемацярынскай форме, у класавым грамадстве захоўваюцца **матрылініджы** – вельмі рэдкі варыянт развіцця.

Шырока распаўсюджана такая рэшткавая структура, як **суседская абшчына**, якая захоўваецца ў дакапіталістычных класавых грамадствах па наступных прычынах:

- 1) незавершанасць развіцця прыватнай уласнасці на зямлю;
- 2) неабходнасць у працоўнай кааперацыі;
- 3) фіскальныя інтарэсы пануючых класаў.

Суседская абшчына выяўлена амаль ва ўсіх дакапіталістычных класавых грамадствах Еўропы, Заходняй, Паўднёвай і Усходняй Азіі, Паўночнай і Трапічнай Афрыкі, Цэнтральнай і Паўднёвай Амерыкі. З суседскай абшчынай нярэдка суіснуе **сямейная абшчына** (задруга ў Югаславіі).

Рэшткі тайных саюзаў (мужчынскія саюзы, узроставыя аб'яднанні). Маглі адыгрываць ролю нефармальнага судова і органаў аховы парадку; часта захоўваюць рэлігійна-мітычны характар. Мужчынскія аб'яднанні ў цэлым, альбо аб'яднанні маладых мужчын маглі выступаць у якасці ваенных атрадаў. Тайныя мужчынскія аб'яднанні маглі станавіцца арганізацыйнымі цэнтрамі народных рухаў.

Да **рэшткавых нормаў і уяўленняў** адносяцца:

- 1) кроўная помста – норма ўнутрыгрупавой узаемаадказнасці (захоўваецца ў паўднёвай Італіі, на Корсіцы, у Албаніі, на Каўказе, у арабскіх краінах);
- 2) нормы міжгрупавой гасціннасці;
- 3) нормы штучнай роднасці;
- 4) пакупны шлюб;
- 5) нормы патрыярхальнай улады главы сям'і над дамачадцамі;
- 6) рэшткі рэлігійных уяўленняў і рытуалаў (культ продкаў).